

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

КАФЕДРА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: «**Великий терор 1937 - 1938 рр. і доля української інтелектуальної еліти**»

Виконав: студент 2 курсу,
групи 8.0328-і
спеціальності: 032 історія та
археологія
освітньої програми: історія
Брошук Станіслав Миколайович
Керівник: к.і.н. доцент

_____ Ю.О. Каганов

Рецензент: старший викладач
кафедри новітньої історії України,
к.і.н.

_____ Ю.І. Щур

Запоріжжя
2020 рік

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Історичний факультет
Кафедра новітньої історії України
Освітній рівень: магістр
Спеціальність: 032 історія та археологія
Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри новітньої історії України
Турченко Ф.Г.

«__» _____ 2020 року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ**

Брощуку Станіславу Миколайовичу

1. Тема роботи: Великий терор 1937 - 1938 рр. і доля української інтелектуальної еліти, керівник роботи: к.і.н., доцент Каганов Ю.О., затверджені наказом вищого навчального закладу №1605-с від 6 травня 2019 року
2. Строк подання студентом роботи 11 грудня 2019 р.
3. Вихідні дані до роботи: Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 3 т. Редкол.: І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал, С. Шевченко. Служба безпеки України та ін. Київ: Сфера, 1997. Т. 1. 325 с.; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 3 т. Редкол.: І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал, С. Шевченко. Служба безпеки України та ін. Київ: Сфера, 1998. Т. 2. 296 с.; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 3 т. Редкол.: І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал, С. Шевченко. Служба безпеки України та ін. Київ: Сфера, 1999. Т. 3. 1999. 394 с.; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. Пер. сл. І. М. Дзюби. Київ: Пенмен, 2017. 768 с.; Веденєєв Д.В., Шевченко С.В. Українські Соловки. Київ: «ЕксОб», 2001. 206 с.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): висвітлити повну та чітку картину подій даного періоду та подивитися на них з іншого ракурсу, що у свою чергу дозволить відтворити тогочасну соціально – політичну ситуацію в СРСР; проаналізувати причини та

передумови Великого терору 1937 - 1938 років, що дасть змогу виявити цілі, якими керувались його виконавці та замовники; висвітлити події Великого терору 1937 - 1938 років у контексті впливу її на тогочасне українське суспільство, а саме, українську політичну, мистецьку та наукову (інтелектуальну) еліту.

5. Перелік графічних матеріалів: таблиця «Зведені відомості про заарештованих і розстріляних наприкінці 1937 р. - на початку 1938 р. на території України».

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Каганов Ю.О., к.і.н., доцент	15.09.2018	15.09.2018
Розділ 1	Каганов Ю.О., к.і.н., доцент	21.11.2018	21.11.2018
Розділ 2	Каганов Ю.О., к.і.н., доцент	29.01.2019	29.01.2019
Розділ 3	Каганов Ю.О., к.і.н., доцент	09.04.2019	09.04.2019
Розділ 4	Каганов Ю.О., к.і.н., доцент	11.09.2019	11.09.2019
Розділ 5	Каганов Ю.О., к.і.н., доцент	19.11.2019	19.11.2019
Висновки	Каганов Ю.О., к.і.н., доцент	03.12.2019	03.12.2019

7. Дата видачі завдання: 17 вересня 2018 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Визначення проблеми, опрацювання джерел та публікацій.	Вересень, жовтень 2018 р.	виконано
2.	Написання вступу	Вересень, жовтень 2018 р.	виконано
3.	Написання першого розділу	Листопад, грудень 2019 р.	виконано
4.	Написання другого розділу	Січень 2019 р.	виконано
5.	Написання третього розділу	Березень, квітень 2019 р.	виконано
6.	Написання четвертого розділу	Вересень 2019 р.	виконано
7.	Написання п'ятого розділу	Листопад 2019 р.	виконано
8.	Написання висновків	Грудень 2019 р.	виконано

Студент _____ С.М. Брошук
 Керівник роботи _____ Ю.О. Каганов

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ С.С. Черкасов

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра складається з 94 сторінок, містить 18 джерел, 45 монографій та статей, 6 періодичних видання, 1 додаток.

Ключові слова: Великий терор, українська інтелектуальна еліта, ежовщина, Сандармох, СЛОН, українська інтелігенція, Українське Відродження, соловецькі розстріли, репресії, особлива трійка УНКВД.

Об'єктом дослідження є жертви Великого Терору, які були розстріляні у 1937-1938 роках.

Предметом дослідження в даній роботі є українська інтелектуальна еліта, яка стала жертвою Великого Терору та була розстріляна у 1937-1938 роках.

Метою є дослідження трагедії української інтелектуальної еліти на фоні Великого терору у 1937-1938 роках на території СРСР.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що залучення до наукового обігу значної кількості періодичних видань, науково-документальних видань політичного, соціального та національного спрямування, нових архівних матеріалів про події Великого Терору 1937-1938 років, а також ще досі неопублікованих, але які в своїй майбутній перспективі будуть проаналізовані, що дозволить дізнатися значно більше про події даного періоду і подивитися на них з іншого ракурсу, що в свою чергу дасть змогу якомога більше заглибитись у дослідження коренів даної проблеми та її масштабів.

Висновки. Основні дослідники з даної проблематики: С. Підгайний, В. Юрченко та Л. Чикаленко, Ю. Шаповал, Д. Веденєєв, І. Драч, В. Пристайко, С. Білокінь, С. Шевченко, Н. Рибаків, О. Бажан, В. Смолій. Також на сьогодні мають різні види джерел та літератури з вивчення даної теми: спогади, архівні документи, монографії, статті, періодичні видання.

1937-1938 рр. стали для українського народу, зокрема, української інтелектуальної еліти роками найбільших репресій з боку радянського режиму і

знищення української культури та самосвідомості. Діячі Українського Відродження потрапляли до концентраційних таборів за брехливими обвинуваченнями, за якими вони начебто брали участь в різних підпільних антирадянських організаціях або ж загалом провадили так звану антирадянську політику. В результаті Великого терору 1937 – 1938 рр. загинула величезна кількість невинних людей, зокрема, діячів української інтелектуальної еліти, які хотіли кращого життя для себе та свого народу, але їх ідеї і діяння були супротивом для існування радянської системи, яка б не могла існувати за життя таких людей, тому радянський режим їх знищив.

Так розстрілювалося, наше, Українське Відродження, наша інтелектуальна еліта.

Радянська влада тривалий час намагалася приховати деталі провадження кривавого процесу 1937-1938 рр. і тому, певний час, доля української інтелектуальної еліти залишалася невідомою. Але на сьогодні, ми знаємо що таке Великий терор, Соловки та Сандормох. Ми знаємо, що вчинила радянська репресивна машина в період 1937-1938 рр. і що дійсно найголовніше - це зберегти пам'ять про те, що сталося в даний період і пам'ятати про той спадок, який залишила нам знищена Великим терором українська інтелектуальна еліта.

SUMMARY

The thesis consists of 94 pages, contains 18 sources, 45 monographs and articles, 6 periodicals, 1 supplement.

Key words: Great Terror, ukrainian intellectual elite, yezhovshchina, Sandarmokh, SSPC, ukrainian intellectuals, ukrainian revival, solovetsky executions, repressions, special three of the UNKVD.

The object of the study is the victims of the Great Terror, which were shot in 1937-1938.

The subject of the study in this paper is the Ukrainian intellectual elite, which became a victim of the Great Terror and was executed in 1937-1938.

The aim is to investigate the tragedy of the Ukrainian intellectual elite against the background of the Great Terror in 1937-1938 in the USSR.

The scientific novelty of the work is that the involvement in the scientific circulation of a significant number of periodicals, scientific and documentary editions of political, social and national orientation, new archival materials about the events of the Great Terror of 1937-1938, as well as still unpublished ones, have been attracted to the scientific circulation. In their future perspective they will be analyzed, which will allow to learn much more about the events of this period and to look at them from a different perspective, which in turn will allow to get as deep as possible into the study of the roots of this problem and its magnitude.

The main researchers in this field: S. Pidgainy, V. Yurchenko, and L. Chikalenko, Y. Shapoval, D. Vedeneyev, I. Drach, V. Prystayko, S. Bilokin, S. Shevchenko, N. Rybakov, O. Bazhan, V. Smoly. Also today there are various types of sources and literature on the study of this topic: memoirs, archival documents, monographs, articles, periodicals.

1937-1938, for the Ukrainian people and ukrainian intellectual elite were the years of the greatest repression of the Soviet regime and the destruction of Ukrainian culture and self-awareness for the Ukrainian people. The elements of the Ukrainian Revival fell into SSPC for false accusations, they allegedly participated in various clandestine anti-soviet organizations, or generally conducted so-called anti-soviet

politics. As a result of the Great Terror of 1937 - 1938, a huge number of innocent people, in particular those of the Ukrainian Revival, who wanted a better life for themselves and their people, perished, but their ideas and actions were antagonistic to the existence of a Soviet system that could not exist for life such people, so the Soviet regime destroyed them.

This is how the Ukrainian intellectual elite was destroyed.

For a long time the fate of the ukrainian prisoners remained unknown. But today we know what are Great Terror, solovetsky executions and Sandarmokh. We know that the soviet repressive machine committed during the Great Terror of 1937-1938 and what is really important is to preserve to remember the legacy that has come to our senses with the great terror of the Ukrainian intellectual elite, that was destroyed.

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937 – 1938 РР. В УКРАЇНІ	13
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937 - 1938 РР. В УКРАЇНІ	24
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ	43
РОЗДІЛ 4. ВІДЛУННЯ РОЗСТРІЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ	51
РОЗДІЛ 5. СПАДОК УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКЕ СЬОГОДЕННЯ	66
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84
ДОДАТКИ	94

ВСТУП

Актуальність проблеми. На сьогоднішній день залишається невідомим багато фактів з процесу трагедії української інтелектуальної еліти Великим терором у 1937-1938 роках . Залишається невідомою точна кількість жертв та усі місця їх поховань.

Дана тема є актуальною у зв'язку з недавнішими 80-тими роковинами Великого Терору, який був розгорнутий в СРСР у 1937–1938 роках з ініціативи керівництва СРСР, а також особисто Йосипа Сталіна для ліквідації політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства, зокрема в Україні для знищення політичної, мистецької та наукової еліти, яка піднімала національну самосвідомість українців.

Важливим є донесення до всього українського суспільства та світової спільноти об'єктивної інформації про злочини, які були вчинені у 1937 – 1938 роках сталінським тоталітарним режимом на території України, а також поза її межами над її інтелектуальною елітою, яка була цвітом української нації, яке могло збудувати світле майбутнє для всієї України.

Об'єктом дослідження є жертви Великого Терору, які були розстріляні у 1937-1938 роках.

Предметом дослідження в даній роботі є українська інтелектуальна еліта, яка стала жертвою Великого Терору та була розстріляна у 1937-1938 роках.

Метою є дослідження трагедії української інтелектуальної еліти Великим терором у 1937-1938 роках на території СРСР.

Виходячи з поставленої мети, необхідно вирішити наступні **науково - дослідницькі завдання:**

1) Висвітлити повну та чітку картину подій даного періоду та подивитися на них з іншого ракурсу, що у свою чергу дозволить відтворити тогочасну соціально - політичну ситуацію в СРСР.

2) Проаналізувати причини та передумови Великого терору 1937 - 1938 років, що дасть змогу виявити цілі, якими керувались її виконавці та замовники.

3) Висвітлити події Великого терору 1937 – 1938 років в Україні у контексті впливу її на тогочасне українське суспільство, а саме, українську політичну, мистецьку та наукову еліту.

Хронологічні рамки дослідження. Великий терор 1937 - 1938 років.

Територіальні рамки дослідження. СРСР в роки Великого терору 1937 - 1938 років.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що залучення до наукового обігу значної кількості періодичних видань, науково-документальних видань політичного, соціального та національного спрямування, опублікованих архівних матеріалів, які в перспективі дають напрями до дослідження неопублікованих архівних джерел про події Великого Терору 1937 -1938 років, що дозволить дізнатися значно більше про події даного періоду і подивитися на них з іншого ракурсу, що в свою чергу дасть змогу якомога більше заглибитись у дослідження коренів даної проблеми та її масштабів.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є системний підхід до вивчення суспільно-політичних, соціально-економічних явищ у їх розвитку й взаємозв'язку, що ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, історизму, системності та наступності.

Принцип наукової об'єктивності реалізувався через комплексний аналіз сукупності джерел з теми Великого терору 1937-1938 рр. і ролі в ньому української інтелектуальної еліти.

Принцип історизму дозволив підійти до суспільних процесів та явищ періоду 1937-1938 рр. у їх розвитку та динаміці, вивчити події даного періоду у взаємозв'язку та взаємозумовленості.

Принцип багатофакторності допоміг простежити різні об'єктивні та суб'єктивні процеси, які вплинули на особливості розвитку політики масового терору в СРСР, зокрема УРСР.

У ході виконання поставлених у магістерській роботі завдань були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи:

Порівняльно-історичний та критичний - дозволили критично розглянути наявні праці попередників, порівняти одержані ними результати і встановити повноту висвітлення ключового питання української інтелектуальної еліти, різні підходи дослідників до проблеми, порівняти праці закордонних, радянських, сучасних російських та українських істориків, виокремити внесок науковців у дослідження теми «Великого терору».

Проблемно-хронологічний - дозволив дослідити процес переходу від репресивної політики до масового терору.

Статистично-аналітичний метод - аналіз кількісного стану та соціального складу жертв Великого терору, статистичних звітів НКВС про проведення масових репресивних акцій в СРСР.

Узагальнення і систематизації - виявлення матеріалів, документів, положень, отриманих при вивченні першоджерел та літератури про Єжовщину та роль в ній української інтелектуальної еліти, для формулювання й обґрунтування висновків за результатами здійсненого дослідження.

Прикладне значення ґрунтується на тому, що запроваджений у ній до наукового обігу конкретно-історичний матеріал може бути використаний іншими дослідниками під час підготовки узагальнюючих праць з історії України, монографій, навчально-методичних посібників, розробки загальних та спеціальних курсів з історії України, зокрема історії українського розстріляного відродження в період «Великого терору» 1937-1938 рр. Роль даного

дослідження, з повним аналізом вже опублікованих архівних джерел, як підготовки до дослідження досі неопублікованих архівних джерел, але які в своїй майбутній перспективі будуть проаналізовані, що дозволить дізнатися значно більше про події даного періоду і подивитися на них з іншого ракурсу, що в свою чергу дасть змогу якомога більше заглибитись у дослідження коренів даної проблеми та її масштабів.

Апробація результатів здійснена у ході бакалаврської роботи: «Соловецька трагедія 1937 року: український вимір», а також на секційних засіданнях в рамках науково-практичної конференції студентів та молодих науковців «Молода наука» (2018, 2019).

Структура роботи. Даний дипломний проект складається з 5 розділів, містить 1 додаток. Загальний обсяг роботи становить 94 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937 – 1938 РР. В УКРАЇНІ

Для всього українського просвітництва, Українського відродження, 1937 – 1938 рр. були чорною або точніше червоною плямою в його історії. У 1937-1938 рр. почалися масові арешти, а пізніше і розстріли соловецьких в'язнів, куди входило безліч народностей СРСР: українці, євреї, поляки, грузини, росіяни, удмурти, черкеси та корейці. Не щадили нікого: інтелігенція, селяни, робітники, політики, священики, діячі культури, всі хто був немилий радянському режимові, хто міг підірвати його авторитет - були розстріляні [9, с. 9].

Одними з найцінніших джерел в історіографії фігурують спогади політв'язнів, невеликої часточки тієї української інтелектуальної еліти, яка пережила життя за ґратами на Соловках і залишилася живою, хоча душа й була спустошена від тих жахів, через які пройшли в таборах. Саме поява спогадів від жертв політичних репресій та загалом учасників даного процесу і стало таким собі генератором подальшої активізації появи нової літератури в історіографії даної проблеми. Але тут грає роль певний суб'єктивізм, а також відсутність добротної та належної джерельної бази [34, с. 68]. В даних спогадах, факти, прізвища та дати можуть бути викривленими чи бути перебільшеними і т. д., але вони все-таки є одними з тих єдиних доказів та джерел інформації з даної проблеми.

Таким чином, на сьогодні є купа літератури та джерел зі спогадами колишніх політв'язнів, зі спогадами людей, які пережили той страшний та кривавий період в історії українського народу. Одні з найпопулярніших та найцінніших є такі: Підгайний С. «Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр.» 1947р. [14], Майстренко І. «Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні» 1985 р.[8], Костюк Г. «Зустрічі і прощання. Спогади.» Кн. 1. 1987 р. [5].

Деякі з даних робіт є виданими за кордоном, але на сьогоднішній день, в добу глобалізації, це все є викладеним в Інтернет-мережі для загального перегляду, тому, ми маємо доступ до цих робіт.

Майстренко у своїй роботі пише про період розгортання сталінських контрреволюційних злочинів та загалом, про період «єжовщини». Він розповідає про розгром українізації та винищення української інтелігенції і т. д.

В роботі Костюка маються чіткі відомості про арешти в період сталінських репресій, як винних, так і не винних, про роботу енкаведистів, про в'язнів Соловецької каторги, а також про те, як насправді велися розслідування вини (невинних) арештантів, тобто української інтелектуальної еліти.

Підгайний, який особисто зі своїх спогадів проведених на Соловках, розповідає про трагічну долю Українського відродження, української інтелігенції, які застрягли в'язнями на Соловках і про їхню подальшу трагічну долю. Він у своїй роботі виділяє чотири етапи дії радянських репресій, і саме четвертий, це є страшний період «єжовщини» через який і сталася трагедія з українською інтелектуальною елітою на Соловках, в урочищі Сандормох, а також в урочищі Койранкангас поблизу с. Тосково.

Не зважаючи на роботу з аналізу та загалом, знаходження потрібної інформації, на сьогодні, досить велика кількість спогадів, які входять до джерельної бази, нажаль залишаються неопрацьованими і не введеними в історіографічний оборот.

Але в міжвоєнний, а також вже в післявоєнний період в світ починають видаватись поодинокі праці, де вже колишні в'язні розповідають про те, як вони проживали свої роки в неволі. Одними з найкращих, хто детально пропрацював в даному руслі були такі, як С. Підгайний, В. Юрченко та Л. Чикаленко.

Л. Чикаленко (український археолог) свого часу збирав розповіді колишніх соловчан. Збірник його спогадів, який був опублікований в м. Варшава в 1931 р., і на сьогоднішній день є досить важливим джерелом з вивчення даної тематики, оскільки дають змогу більш детально простежити

існування СТОНу з самого початку його існування та ознаменування його, як радянського «пекла» з якого майже ніхто не вибирається. В його збірнику зібрані листи селян, які тікали з каторги на Соловках, в листах детально розповідається про долю цих селян – втікачів після репресій. Дані листи були датовані 1929-1931 рр. Тобто, дану інформацію, можна використовувати, як факти передумов української трагедії 1937-1938 років.

1947 року в Німеччині в м. Новий Ульм, було видано спогади колишнього соловчанина - С. Підгайного, дані спогади набули особливої популярності, яку вони мали і серед звичайних читачів і навіть серед професійних істориків. Були також опубліковані спогади Підгайного про його восьмирічне перебування на Соловках, де також були і інші відомі письменники та діячі української культури. Дані спогади С. Підгайного було випущено в діаспорі. Це були такі книги: «Українська інтелігенція на Соловках» та в 2-х частинах «Недостріляні». Сам Підгайний характеризує та визначає в історії радянської каторги такі періоди: 1922-1927 рр., тобто період НЕПу, 1927-1932 рр., тобто період першої п'ятирічки, 1932-1937 рр. – друга п'ятирічка і також це 1937-1938 роки - період єжовщини та української трагедії на Соловках [14, с. 9]. Підгайний каже, що починаючи з 30-х рр., така організація, як ДПУ-НКВС починає ставати тільки організацією політичного нагляду й терору, але вже й установою, в компетенцію якої тепер належать усі сторони життя СРСР.

Таким чином, за словами Підгайного: «до серед. 1937 р. на Соловецьких таборах було зібрано весь цвіт української інтелігенції, а також українських комуністичних кіл». Друга частина його книги, має унікальні описи, а саме, унікальні портрети ув'язнених, що додає яскравості та правдивості матеріалу, який наведений в книжці. Портрети державних партійних діячів УРСР є одними з найцінніших: М. Полоз, Ю. Самбурський, П. Любченко, П. Солодуб, О. Шумський, а також українські науковці та митців: М. Слабченко, Є. Шабльовський, академіки М. Яворський, С. Рудницький, а також М. Новицький, Й. Гермайзе, В. Левицький, Л. Курбас, М. Зеров, М. Куліш та А.

Крушельницький [34, с. 69]. Всіх цих діячів, за їх віддану працю, дійсно не дарма було названо українською інтелектуальною елітою.

Таким чином, одними з найцінніших джерел з вивчення питання українських в'язнів в Соловецьких таборах були і залишаються спогади С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках», які разом з такими класичними працями української мемуаристики, як «Історія мого покоління» Івана Майстренка і «Зустрічі і прощання» Григорія Костюка складають важливе джерело для досліджень трагічних подій 1937-1938 рр.

Звичайно, не можна оминати і такі надзвичайно важливі джерела, як законодавчі акти, які були створені вищим законодавчим органом СРСР, тобто Всесоюзним центральним виконавчим комітетом рад, адже саме через нього відбувалися усі зміни в законах, кодексах, а також інших законодавчих актах, які колись легалізували процедуру позасудових переслідувань періоду «Великого терору». Дані директивні документи безумовно є також дуже важливими джерелами для поповнення історіографії з проблеми Соловецької трагедії.

Маючи в розпорядженні минулі роботи письменників та дослідників з проблеми української трагедії в період «Великого терору» 1937-1938 рр., вже сучасні українські історики мають хороший попередньо підготовлений фундамент та продовжують дослідження з даної проблематики.

Таким чином, сучасний український історичний контингент з дослідження проблеми долі української інтелектуальної еліти в період «Великого терору» складається з таких істориків, як Сергій Шевченко, Дмитро Веденєєв, Сергій Білокінь, Юрій Шаповал, Іван Драч, Володимир Пристайко, Олег Бажан та багато інших.

Одним з перших і найвідоміших дослідників кінця ХХ століття та початку ХХІ століття, тобто нового часу, є Юрій Шаповал. У даній роботі використовуються такі його праці: «Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії» [59], «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи» [54], «Соловецькі розстріли 1937–1938» [55].

Дані роботи мають в собі, як загальні відомості про сталінські репресії, так зокрема і про період «Великого терору», «єжовщини», а також відомості про Соловецькі розстріли, здійснені в 1937 – 1938 рр.

Робота Шаповала «Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії» дає нам відомості про підготовку до нових посиленних репресій 1937 – 1938 років і про проходження цих репресій, як в Україні, так і всьому СРСР, а також маються навіть діалоги діячів Українського Відродження зі слідством, яке наводило на них страшні наклепи. Тому, дана робота є дуже важливим джерелом інформації в історіографії даної тематики.

Праця Шаповала «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи» важлива тим, що може дати відомості про чекістів, які проводили арешти в часи сталінських репресій, а також про керівників сталінськими репресіями в СРСР. Використовуючи дану працю в магістерській роботі, було зроблено увагу на особі Ізраїля Леплевського, який з 14 червня 1937 р. перебував на посаді наркома внутрішніх справ Української РСР. Його постать пов'язана з масовими арештами українців, зокрема української інтелігенції в період «єжовщини» та масовими каральними заходами проти українського суспільства.

Як коротким узагальненням робіт Ю. Шаповала з теми «Великого терору» 1937 – 1938 рр. та трагедії українського суспільства, служить його стаття «Соловецькі розстріли 1937-1938», де викладено відомості про загальну картину української трагедії на Соловках та яка була опублікована входячи до складу Енциклопедії історії України в 9 томі.

Важливими в дослідженні є випуски наукового і документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» який являється джерелом з вивчення даної тематики. Він видається з серпня 1994 р. відповідно до постанови КМ України за № 530 від 11 вересня 1992 р. Засновник - Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Співзасновники - Інститут історії України НАН України, СБУ, Державний комітет архівів України, Всеукраїнська спілка краєзнавців. У журналі публікуються документальні матеріали закритих архівів спецслужб,

правоохоронних органів, біографічні нариси про діячів дисидентських рухів 1960-1980-х рр. в Україні, які стали жертвами політичних репресій в СРСР, а також журнал висвітлює імена загиблих у тюрмах і таборах НКВС. Тобто, проблематика журналу: висвітлення історії України ХХ ст., державного терору радянської доби, політичної історії України ХХ ст., а також публікація документів колишніх радянських спецслужб. Дане джерело розповсюджується як в Україні, так і за кордоном. Таким чином, журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» містить документи про Великий терор 1937-1938 рр., його вплив на українське суспільство, зокрема, українську інтелектуальну еліту та їх аналіз, що відповідає тематиці даного дослідження і робить дане джерело дуже важливим в дослідженні тематики Великого терору 1937-1938 рр. і його впливу на українське суспільство.

Виняткову роль в написанні магістерської роботи грають праці випущені редколегією: І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал, С. Шевченко. «Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії», в 3 томах. «Остання адреса» - це науково-документальне видання, де було розміщено, надруковано таку величезну кількість раніше невідомих, невиданих документів, архівних матеріалів, які дійсно показують правдиві і в той же час трагічні долі українських політв'язнів, які відбували свій строк в Соловецькій тюрмі та були розстріляні за доби Великого терору, тобто масових сталінських репресій, які провадилися в 1937-1938 роках.

Головна мета даного видання криється у збереженні пам'яті про колись трагічні події, які відбувалися у соловецькому таборі спеціального призначення, де в свою чергу загинуло багато представників з України, які були культурою та науковою елітою українського суспільства. Таким чином, у трьох томах опубліковані документи з тюремними справами, унікальні матеріали, які дають відомості про повсякденність соловецьких в'язнів, навіть їхні особисті спогади, ознайомлення з табірним побутом, масовими розстрілами, які були здійснені в 1937 р. Також одним з найцінніших сторінок видання є «розстрільні» протоколи засідання Особливої трійки УНКВС Ленінградської

області, велику цінність мають документи з тюремних справ соловецьких в'язнів. Важливою рисою даних робіт також є те, що вони створені з використанням дуже рідких та унікальних матеріалів з Державного архіву Служби безпеки України.

Перший том вміщує в себе документи про розстріли 1937 року саме в урочищі Сандармох, що під Медвеж'єгорськом на Карелії. Маються важливі документи, а саме, протоколи засідань трійки Управління НКВС СРСР по Ленінградській області, де на підставі даних протоколів і було в результаті вчинено страти [9].

У другому томі містяться матеріали з оперативної розробки в'язнів. Особливістю даних документів є те, що вони є не виданими, тобто, раніше не друкувалися, а тому вони становлять величезну цінність для дослідження проблеми даної тематики. Том містить в собі особисті справи діячів Українського Відродження яких в результаті було розстріляно на підставі наклепів з боку кримінальних установ [10].

В третьому томі мають важливе значення документи з архівних справ, що розповідають про українців-соловчан, які були розстріляні у 2-му та 3-му розстрільних етапах Великого терору 1937-1938 рр., а також даний том містить певні уривки зі спогадів колишніх українських політв'язнів на Соловках [11].

Таким чином, дане видання «Остання адреса» - це дійсно одне з найкращих та найцінніших досліджень про «Великий терор», зокрема, Соловецьку трагедію 1937-1938 років, яке проливає світло на ситуацію в Соловецьких тюрмах та загальний процес Соловецьких розстрілів, як на Соловках, так і на Сандармосі та інших місцях розстрілів української інтелектуальної еліти.

У 2003 р. було розпочате нове видання, яке є доопрацьованим та доповненим від попереднього: «Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках» [12], яке було зроблено в 2 томах. Таким чином, до нового видання було вміщено нові розділи та нові архівні документи, які

тепер змогли глибше розкрити зв'язок Соловецької трагедії з тогочасною радянською дійсністю.

Сергієм Шевченком було видано в співавторстві з таким істориком, як Дмитро Веденєєв свою книгу - «Українські Соловки» [23], яка була видана у 2001 році. В даній книжці вміщено нариси, а також науково-популярні статті про те, як відбувалися експедиції на острови та й до самого Сандармоху, також про роботу в архівах Архангельська й Петрозаводська, увійшли також і документальні оповіді про невільників, яких поховано в Соловецькому архіпелазі і Карелії, репресовані кобзарі, політики та багато іншого.

2006 рік позначився вже ще більш ґрунтовною та щедро ілюстрованою книжкою С. Шевченка «Архіпелаг особливого призначення» [52], де окрім нарисів про соловецьких в'язнів, також і присутні статті про скарби Києво-Печерської лаври, входить і інформація про останній заповідник ГУЛАґу в с. Кучино що на Уралі і т. д. Все це є живі розповіді про труднощі пошуків, про різні долі видатних особистостей, які якби вижили, то могли б вивести всю Україну на рівень, де знаходяться передові нації. Але даному не дозволили статися і постріли кваліфікованих чекістів, які проводили розстріли, стали фатальними для української культурної та наукової еліти. Цікавим є те, що автор також простежив навіть долі багатьох катів, які після закінчення процесу розстрілів і самих було арештовано і розстріляно, що само собою характеризує радянську систему.

Літом 2010 р. у світ було також видано книжку С. Шевченка у співавторстві з Д. Веднеєвим «Розвіяні міфи. Історичні нариси і статті» [24]. Тут звичайно описана доля української інтелектуальної еліти у зв'язку з «Великим терором», але також і зосереджена увага на найважливіших подіях політичної історії України загалом у ХХ столітті, а саме, українська революція 1917-1921 рр., Голодомор 1932-1933 рр., Великий терор 1937 – 1938 рр., радянсько-німецька війна 1941 - 1945рр, а також героїчна боротьба УПА.

Юрій Бродський, який пише свою роботу «Соловки: двадцять років особливого призначення» [22], 2008 рік. Книга відтворює історію першої в

СРСР системи концентраційних таборів. Тисячі представників інтелігенції, професійних військових, священнослужителів усіх конфесій, селян і кадрових робочих були позбавлені волі за підозрою в інакомисленні, небезпечному для радянського ладу. Соловки виявилися полігоном, де вперше в світі було вироблено методи ізоляції і знищення великої кількості людей. Описується і те, що більшість виконавців каральних функцій на Соловках, в кінці кінців, теж стали жертвами створеної ними системи. Загалом, книга включає в себе спогади колишніх в'язнів і колишніх охоронців, архівні документи та понад 700 фотографій, що робить її дуже важливою для використання у даному дослідженні.

Таким чином, навіть і по сьогоднішній день видаються все нові і нові роботи різних авторів з проблеми української трагедії на Соловках. Наприклад, «Соловецький реквієм» Сергія Шевченка 2013 року, який являє собою збірку історичних нарисів, а також статей. Книга Сергія Шевченка була підсумованою і зробленою за багато років, а також в неї було додано низку найновіших публіцистичних творів. До таких творів увійшли такі, як про Миколу Зерова, Всеволода Ганцова, Миколу Куліша, Миколу Нарушевича, Петра Солодуба, а також про «терористську групу» професорів, у якій були такі особи, як Катерина Абраменко та Олександр Вайн. У статтях С. Шевченка написано також і про тих, хто «писав оперу», тобто донощик Болеслав Лась, а також про «герострата з Ленінграда», тобто капітана держбезпеки М. Матвєєва і звичайно багатьох інших дзержинців, які були причетними до катувань в соловецьких етапах. Таким чином, перед нами стоїть дійсно правдива та цікава книжка, яка була написана досить компетентним та талановитим автором. До речі, сам Серій Шевченко, автор реквієму особисто сам зробив її оригінальне художнє оформлення, а саме, обкладинку-плакат.

Загалом, чимало українських дослідників та журналістів утверджують правду про Соловки і Сандармох. Це вище сказані статті й книжки С. Білоконя, М.Роженка, Ю. Шаповала, В. Кіпіані, Г. Гайового, Б. Теленька та багатьох інших. Також сюди входять і документальні фільми Б. Гривачевського, О.

Рябокриса, М. Ткачука, Б. Кутепова. Сергій Шевченко, автор «Соловецького реквієму» робив і тематичні телесюжети, який, крім того, реально допоміг багатьом людям. Він допоміг нащадкам репресованих, які тепер змогли дізнатися правду про долі їхніх родичів. І все ж таки найбільше інформації про «українські Соловки» ми маємо саме з публікацій С. Шевченка. Автор досяг дійсно видатних успіхів у дослідженні Соловків, які варті відзначення. Тому його було нагороджено найвищою в Україні премією, а саме - Шевченківською.

Також одна з найбільш важливих робіт, це робота М. Юнге «Вертикаль Великого терору: історія операції за наказом НКВД № 00447», саме з цей наказ в подальшому і призвів до соловецьких чисток.

Не треба забувати також про роботу Сергія Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.» [21], яка була видана у 2017 році та яка має в собі розділи про трагедію на Соловках та розповідає про передумови Соловецької трагедії, що робить дану літературу дуже важливою для її аналізу. Дана робота показує в деталях, які засоби та які механізми використовувала радянська влада для провадження репресій, як на території України так і всього СРСР. Книга показує трагічне протистояння інтелектуальних еліт та представників радянської держави, які входять до правлячих рядів партії, де дані керівники радянської репресивної машини прагнули у свою чергу піддати своєму контролю або навпаки, знищити все, що не мають змоги контролювати, тобто культуру, науку та історичну правду.

А також це багато інших робіт, як українських письменників та дослідників так і зарубіжних, які не забувають про цю страшну трагедію і намагаються донести її до людей, до сучасної історії, тому, що дана трагедія не повинна зникнути не згаданою, люди повинні знати, що таке «Соловки» та що криється за даним поняттям. Жертви репресій не повинні піти в небуття.

Протоколи та розстрільні списки, це те, що має достовірну інформацію, в той же час, хоч дослідження по цим джерелам проводяться і по сьогоднішній день, але все ж таки, велика кількість цих спогадів та документів залишається

неопрацьованою, тому, ми досі ще маємо джерела з дослідження даного питання [34, с. 70].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що документальні джерела органів держбезпеки, спогади учасників радянських репресій в Україні в період «Великого терору» і загалом 30-х рр. та колишніх політв'язнів заклали чіткі основи історіографії з теми Соловецької трагедії 1937-1938 рр., а також наситили фактажним матеріалом дану тематику. Такі автори праць з теми долі української інтелектуальної еліти у 1937-1938 рр., а деякі з них і самі учасники тієї каторги радянських концентраційних таборів: Іван Майстренко, Григорій Костюк, Семен Підгайний, Сергій Шевченко, Дмитро Веденєєв, Сергій Білокінь, Юрій Шаповал, Іван Драч, Володимир Пристайко, Олег Бажан та багато інших, створили на сьогоднішній день великий масив історіографії з даної тематики, але на цьому роботу в даному руслі не припиняється, і тому, навіть на сьогоднішній день, продовжується робота в дослідженні деталей української трагедії у 1937-1938 рр. та створенні все нових і нових матеріалів з новими відомостями про дану тематику.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937 – 1938 РР. В УКРАЇНІ

На сьогоднішній день, нам відомо, що період 1937 – 1938 років в історії України та й загалом історії всього СРСР, ознаменований «Великим терором». Його передумови почали складатися в 20-30-х рр. ХХ ст., коли в Радянському Союзі утвердився тоталітарний режим. Він зосередив у своїх рухах монополію на політичну владу та вплив на всі сфери громадськополітичного життя. Сталінська система прагнула знищити все те українське, що проявило себе в період втілення в республіці політики «українізації». Політичний терор проти неї закінчився широкомасштабним погромом інтелектуальної еліти України. Діюча в той час влада прагнула в першу чергу знищити рух за самоствердження української нації. Ще в листопаді 1933 р. на пленумі ЦК ВКП(б), було вказано, що на Україні основною небезпекою є український буржуазний націоналізм. Тавро «націоналіст» надавалося в першу чергу прогресивним вченим-історикам, філософам, філологам, економістам, вчителям тощо. Навіть за те, що представники цих та інших професій постійно розмовляли українською мовою.

В даний період, радянські репресії почали різко посилюватися в інтенсивності та були доведені до максимуму. Також період цього страшного терору радянської машини називають ще іншим терміном - «Єжовщина». Дана назва пов'язана з Миколою Івановичем Єжовим, який отримав посаду керівника народного комісаріату внутрішніх справ. 26 вересня 1936 р. він очолив НКВС СРСР, а також він очолив і «сталінські чистки» [41, с. 454-455]. Тобто, фактично Єжов прийшов до НКВС з готовим планом репресивних дій, в першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Варто, наприклад, згадати хоча б те, як за часів «єжовщини» партійночекістському «тандему» вдалося поєднати тих, кого було оголошено правими ухильниками, з «троцькістсько-зинов'євським блоком». Концепцію такого поєднання Микола Єжов виклав у своїй ненадрукованій праці «Від

фракційності до відкритої контрреволюції», над якою він почав працювати у 1935 р., невдовзі після вбивства С.Кірова. Вже тоді він сформулював апріорні обвинувачення у терористичних прагненнях колишніх учасників опозиції. Сталін власноруч (на прохання Єжова) відредагував рукопис і висловив рекомендації, які були враховані автором рукопису. Фактично Єжов задумав працю, що могла б стати програмним документом для ліквідації всіх колишніх опозиціонерів та інакодумців у країні.

Отже, Микола Єжов розпочав свою величезну «чистку» кадрів держави, як партійних кадрів, так і військових та чекістських. За даних умов, було дуже добре розширено всю систему ГУЛАГу, де і опинилися мільйони репресованих політ. в'язнів. І вже навесні 1937 р., в радянських таборах опинилося близько 700-800 тисяч осіб. А наказ 21 жовтня 1937 р. підпорядкував усі виправно-трудова таборитепер вже безпосередньо ГУЛАГу НКВС [41, с. 458].

Але терор 1937 – 1938 років не був чимось унікальним чи винятковим. Наприклад, 1929-1930 років, був інший потік, в результаті якого в тундру і тайгу було заслано близько п'ятнадцяти мільйонів людей, хоч в різних джерелах дані і різняться, але вони близькі до даної цифри. Висилали або розстрілювали так званих куркулів, вивозили їх цілими сім'ями без будь-яких засобів існування, відправляючи на холодну і голодну смерть в необжитих районах тайги Півночі та Сибіру. Одні загинули по дорозі інші вже на місцях.

Пізніше, новим видом радянського, сталінського терору був Голодомор 1932 -1933 років, який у свою чергу призвів до смерті від голоду близько 3,9 мільйонів осіб та склав загалом близько 6,1 мільйонів людських втрат, які були переважно у сільській місцевості на території УРСР, а також та Кубані, де більшість населення регіону становили ті ж українці. Таким чином, Голодомор 1932 – 1933 рр. був викликаний чіткими, свідомими та цілеспрямованими заходами, яке розпочало вище радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним. Метою даного трагічного процесу було придушення українського національно-визвольного руху, а також і фізичного знищення частини українських селян.

І далі, 1937 – 1938 роки, роки «Великого терору», як апогею всіх попередніх репресій радянського режиму.

Низкою спеціальних політичних рішень протягом 1933-1940 рр. «українізацію» і «коренізацію» було зведено нанівець. З січня 1938 р. цим займався вже М. Хрущов, який за сталінською рекомендацією очолив ЦК КП(б)У саме тоді. Цей новий русифікаційний наступ остаточно сприяв тому, що українську культуру, за висловом Дж. Лібера, було зведено «до статусу фольклору, гопака і вареників».

Перебіг подій 20-х-30-х рр. засвідчує, що головним співавтором ГПУ-НКВД у здійсненні терору була партійна організація України. Спрямовуючи вістря атак проти українського національного відродження 30-х рр., партократія прирекла на винищення і тих комуністів, з діяльністю яких гіпотетично або фактично це відродження було пов'язане.

Як і в каральних органах (де кати перетворились на жертв, коли виконували свою роботу), в партійній ієрархії теж діяв принцип «Мавр зробив свою справу - Мавр може йти». Не випадково наприкінці 30-х рр. в Україні об'єктами «великого терору» стали діячі, котрі у 20-ті - на початку 30-х рр. були ревними провідниками «генеральної лінії», трошили всілякого роду «опозиції» та «ухилу», щоб зрештою їх самих поглинув молох тоталітаризму.

Такий розвиток подій був логічним наслідком класової «моралі», дбайливо підтримуваної і в довоєнний, і в повоєнний час теорії «загострення класової боротьби». Комуністичні діячі України досліджуваного періоду, тисячі рядових членів партії були закладниками системи, яку вибудовували власними руками і яка завжди виявлялася гранично безжальною не тільки до своїх ворогів, а й до своїх адептів.

Не випадково атака на старше покоління української культурної еліти, здійснювалася паралельно з атакою на комуністичну інтелігенцію з «націоналістичним ухилом». Типовим прикладом можуть служити події, пов'язані з винищенням колишніх «боротьбистів») зокрема, із справою «Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх

«боротьбистів» (1937 р.). Саме на початку 1937 р. було дано новий імпульс до терору постановою ЦК ВКП(б) «про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». Об'єктами критики стали П. Постишев і його «команда», які невдовзі були знищені.

«Єжовщина» - кампанія репресій 1936-1938 рр. - завершила те, що не було завершено в попередні роки: винищення тих, хто колись належав до опозиційних угруповань, військових кадрів, працівників НКВД. Всього у 1930-1941 рр., за неповними підрахунками, в Україні було викрито 110 різного роду «контрреволюційних» організацій. «Справа» кожної з них, як правило, ніби колами розходилась по Україні.

Таким чином, органи ГПУ-НКВД у досліджений період, як засвідчують документи і факти, відіграли значну і специфічну роль у процесі контрукраїнізації, у перетворенні України у політичну і духовну провінцію більшовицької імперії з центром в Москві.

Масовий терор, який радянська влада провадила на усій території Радянського Союзу, а також навіть у Монголії і Туві, на підставі так званих «спущених на місця» М. Єжовим цифр «планових завдань» щодо виявлень та покарань таких собі ворогів народу. Однозначно показовим стало дійсношвидке та стрімке зростання числа розстріляних людей: 1936 рік - 1118 осіб, а вже 1937 рік - 353 000 особи, і також розстріли продовжувались й у 1938 році, який був останнім – завершальним етапом трагедії, зокрема на Соловках [341, с. 459-465].

Проваджуючи всю дану кампанію процесу репресій, до в'язнів постійно якнайширше починали застосовувати різні катування, а також вироки до розстрілу, які тепер вже не підлягали оскарженню і які тепер вже виносилися найчастіше навіть без суду й негайно приводились у виконання.

Пізніше, родичів засуджених репресовували лише за те, що ті були спорідненими з ними. Діти тих, хто був репресований, залишилися без батьків і

вони переселялись у спеціальні так звані «дитячі будинки для дітей ворогів народу».

Також одним з центральних подій того періоду було інсценування організаторами «Великого терору» ряду таких собі показових процесів. Найвідомішими з таких процесів були Московські процеси проти представників політичних еліт, військових еліт, еліт в економіці, а також у державному апараті, культурі та навіть науці. Таким чином, ці таємні «масові операції» з серед. 1937 р., в результаті яких постраждали так звані «соціально – шкідливі елементи» та «соціально небезпечні елементи», куркулі, а також і етнічні меншини, загалом входили до більшої частини жертв Великого терору [41, с. 455].

Терор Єжова провадився на території всього тодішнього СРСР, де УРСР виключенням не була. Тому, на території УРСР всі тогочасні проваджені репресії посилюються до небачених раніше утисків, арештів та розстрілів.

Нові репресії Єжова не оминули ні однієї сфери життєдіяльності українців. Політика, економіка, наука, культура, релігія, соціальний сектор і всі інші підпали під дію радянської репресивної машини “Великого терору”.

Репресії в Україні почали набирати обертів. Тому, 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалює постанову в якій йдеться «Про незадоволене партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У» [41, с. 455]. Далі, відповідаючи цій постанові, починається кампанія «чисток» серед київських комуністів. Згодом, вже 16 січня 1937 р. на пленумі Київського обкому було розкритиковано сталінського соратника в колишньому П. Постишева [41, с. 461]. І вже в період з 31 січня - 2 лютого 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У обговорювали вище зазначену постанову ЦК ВКП(б), а також було відзначено велику засміченість так званими «троцькістськими та націоналістичними елементами» Харківського та Київського обкомів КП(б)У, які в свою чергу були під оголошенням П. Постишева [41, с. 461-462].

В результаті даного процесу, було виключено з партії 46 членів Київського обкому, а 32 з них було заарештовано, як «ворогів народу» [41, с.

462]. 17 березня 1937 р. Було прийнято рішення звільнити П. Постишева від обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У, які йому було доручено виконувати з січня 1933 р. Далі, в ніч на 22 лютого 1938 р. відбувся арешт Павла Постишева та його дружини. Пізніше, 9 квітня 1938 р. Постишев пише заяву на ім'я Єжова, де зізнається у тому, що він начебто провадив антирадянську політику та займався шпигунством і т. д. Тому, Постишева було звинувачено у належності до троцькістської організації в УРСР, до якої також належали такі особи, як Балицький, Вегер, Косіор, Чубар, Якір, Касарев та інші, а також, що з 1920 р. він був японським агентом, який постачав японцям секретну інформацію про таємниці Радянського Союзу. Тому, виходячи з вище вказаних обвинувачень 26 лютого 1939 р. П. Постишева було розстріляно [41, с. 464].

Як можемо бачити, репресивна машина могла вдаватися до різних способів аби прибрати зі свого шляху непотрібних їй людей. Пізніше, 1956 року за рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР Павло Постишев був реабілітований, як чесний і справжній комуніст.

Надалі продовжувалась ескалація даного процесу, зокрема з приходом на посаду наркома внутрішніх справ УРСР Ізраїля Леплевського, який перебував на посаді в період з 14 червня 1937 року до 25 січня 1938 року [20, с. 551]. Він у свою чергу змінив В. Балицького. Саме в період перебування Ізраїля Леплевського на посаді наркома внутрішніх справ УРСР, більшовицькі спецслужби найінтенсивніше провадили в Україні свою репресивну політику проти українців, саме в ці місяці найбільше загинуло українців.

Леплевський розпочав свою діяльність з відповідністю до наказу М. Єжова від 14 червня 1937 р. за №968 [20, с. 551-552]. Леплевський як згодом виявилось, був пристрасним реалізатором репресивної політики Єжова, чітко і слухняно проводячи всі інспіровані головним керівництвом НКВС акції, тобто «масові операції», які провадились до куркулів та «кримінальних злочинців». Такі операції були розпочаті 1 серпня 1937 р., щодо поляків, ініційованих НКВС СРСР 11 серпня 1937 р., а щодо румунів, німців, латишів, проведені у листопаді - грудні 1937 р. [20, с. 552].

Виходячи з якогось середнього рівня, відповідно до розмірів республік, країв та областей, московський центр виробив ліміти, що визначали масштаб операції. Відповідальним за її проведення було призначено заступника Єжова - М. П. Фріновського. Віктор Суворов-Різун писав: «минуле Фріновського загадкове і затемнене, як минуле легендарного героя Громадянської війни, грабіжника і насильника Григорія Котовського. Як і Котовський, Фріновський походив із кримінального середовища. У нього довга, насичена надзвичайними пригодами бандитсько-чекістська кар'єра». До історії України цей кат, Котовський, уже увійшов тим, що підписав смертний вирок 359 воякам, узятим 1921 року в полон під час бою під Базаром [20, с. 554]. 2 лютого 1923 року у ролі секретаря він узяв участь у надзвичайній сесії київського губернського революційного трибуналу, де було засуджено на смерть десятих славетних повстанських отаманів - Іларіона Завгороднього, Мефодія Голика-Залізняка, Дениса Гупала, Тимофія Компанійця, Василя Ткаченка, Олексія Добровольського, Костянтина Здобуть-Волю, Івана Ляшенка, Григорія Яковенка та Юрія Дроботківського.

30 липня 1937 року Фріновський направляє на затвердження Політбюро оперативний наказ Єжова № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов» [20, с. 546].

Таким чином, вони оголосили, що спочатку по УРСР був встановлений ліміт на арешт 28800 громадян, із них пропонувалося розстріляти 8000, а заслати 20800 [20, с. 546].

Це був таємний наказ НКВС. Цей наказ в період з серпня 1937 р. і до листопада 1938 р., ув'язнив близько 800 000 людей, з яких щонайменше 350 000 були страчені, решту відправили до ГУЛАГу. Операція за наказом № 00447 стала наймасовішою операцією Великого терору [59, с. 142-143].

В Україні з середини липня 1937 р. функціонував республіканський оперативний штаб щодо практичного проведення операції. Його очолив М. Герсон, начальник 4-го відділу УГБ НКВД Української РСР. 28 липня штаб провів вже своє третє засідання. За його підрахунками, для проведення операції

було необхідно залучити близько 5000 співробітників [59, с. 131]. Так як такої кількості співробітників в наявності там не було, на 4-му засіданні штабу 3 серпня було віддано розпорядження про притягнення в широкому масштабі випускників шкіл УГБ і міліції. Крім цього, була проведена, як під час Громадянської війни і колективізації, так здавана «партійна мобілізація»: для проведення кампанії залучалися перевірені члени партії, від яких бралася «підписка про нерозголошення» [59, с. 37-39].

Наступною організаційною проблемою стала нестача приміщень для в'язнів. Після отримання відповіді на запити, направлені в ряд областей, оперативний штаб встановив, що є місце для короточасного розміщення 40 000 ув'язнених [59, с. 132]. Але ця оцінка була дуже далекою від істини. 20 серпня 1937 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевський, інформував Єжова про виниклу серйозну проблему: на Україні було 39 в'язниць із загальною кількістю місць на 24 755 осіб, в яких на той момент вже сиділо 43 000 людини [59, с. 132].

Народний комісар внутрішніх справ України наполегливо клопотав про виділення в ГУЛАГу для республіки 5 000 місць в серпні і 7 000 місць - у вересні. В якості причини тотального переповнення в'язниць Леплевський вказував на те, що трійками з розглянутих справ по першій категорії засуджуються тільки від 30 до 50 відсотків, а решта йдуть за другою категорією. В ході операції ситуація ні в якому разі не покращилася. В кінці січня 1938 року в камерах на Україні перебувало, замість передбаченого тюремного «ліміту» в розмірі 23 975 людини, в чотири рази більше - 94 985 людини. В інших регіонах ситуація в 1937-1938 рр. виглядала так само [59, с. 132].

На сьогоднішній день так і не зрозуміло, як в детальному порядку виглядав процес прийняття рішень про підвищення лімітів. Менша частина запитів обговорювалася Політбюро, рішення останнього зафіксовані в його протоколах під заголовком «Про антирадянські елементи» або «Питання НКВД», вони широко публікувалися в останні роки. Більшість же запитів

прямувало начальниками УНКВС в службовому порядку Єжову, як це пропонував наказ № 00447. Очевидно, Єжов відповідав на запити підлеглих, після консультації зі Сталіним, телеграмою, можливо часом також і по телефону. До цього дня опубліковані тільки деякі з відповідей Єжова, передані по телеграфу. У якій кількості ці телеграми збереглися, невідомо. На думку біографів Єжова, можна з повним правом припустити, що навряд чи Єжов брав на себе відповідальність, і сам, без відома Сталіна, довільно збільшував масштаби репресій.

Перед офіційним стартом репресивної акції 5 серпня 1937 р керівництво НКВД розіслало ще кілька розпоряджень, що стосувалися регулювання кампанії і контролю готівка ній. Найважливіше значення для забезпечення поінформованості керівництва НКВС мали шифровані телеграми, які відповідно до наказу № 00447 керівники регіональних підрозділів НКВД мали посилати в Москву 1, 5, 10, 15, 20 і 25 числа кожного місяця. Важливість виконання цієї вимоги підкреслювалася директивою № 405000 Обліково-статистичного відділу ГУГБ НКВС СРСР від 31 липня 1937 р. Регулярна звітність була доволі важливим інструментом контролю центру над ходом операції [59, с. 133].

На основі вищезгаданих телеграм з місць в 8-му відділі (обліково-статистичській відділ) ГУГБ НКВД СРСР склалися «Зведення про заарештованих і засуджених на підставі оперативного наказу НКВС СРСР № 00447», що є найважливішим джерелом для дослідження всіх кількісних аспектів куркульської операції. В цілому центром було складено 36 таких «зведень», остання датується 5 вересня 1938 г. Вони містять дані про розмір наданих лімітів і кількості заарештованих і засуджених, розділених на три головні цільові групи операції (кулаки, кримінальники і інші контрреволюційні елементи). Дані про засуджених розділені додатково на кількість засуджених за 1-й (смертна кара) і по 2-й (за ґрати) категоріям [59, с. 133-134].

Наказ № 00447 встановлював для таборів НКВС квоту знищення в 10 000 чол., і вже в кінці 1937 р. страчено 14 600 в'язнів. За даними дослідника

Станіслава Кузьміна, загальне число страчених в таборах НКВС в рамках цієї акції становить 30 178 осіб [59, с. 136].

Акція зі знищення в'язнів почалася в серпні 1937 року і завершилася тільки в листопаді 1938 р. У багатьох місцевостях кампанія проти в'язнів ГУЛАГу все ще йшла, в той час, коли операція за наказом № 00447 була вже припинена по той бік колючого дроту. Такий стан справ, наприклад, в Архангельській області, де трійка з жовтня 1937 по квітень 1938 рр. засудила до страти 2 755 в'язнів, де операція № 00447 закінчилася 15 квітня 1938 року, слідом за чим, однак, відбулося ще чотири засідання трійки, останнє з них - 10 листопада 1938 р. [59, с. 136-137].

«Чистки» прикордонних областей у другій половині 1930-х років приділялася підвищена увага. З середини 1935 НКВС депортував з прикордонних районів (Західної України, Ленінграда, Карелії, Азербайджану та Північного Кавказу) «соціально-небезпечні елементи», представників «ворожих націй» (поляків, німців) і, перш за все, колишніх куркулів, які підозрювалися в нелояльності до Радянської держави і розглядалися в якості потенційної «п'ятої колони».

Єжов, який став новим наркомом внутрішніх справ УРСР був невгамовний і часто просив у вищих щаблів керівництва, тобто Москви, Сталіна збільшити «ліміти», що означало збільшення кількості кандидатів до «ворогів народу». Усіх людей, що підлягали репресіям, поділяли на дві категорії. Перша підлягала негайному арештові й розстрілу, друга — ув'язненню в таборах чи тюрмах на різні строки. Протягом чотирьох місяців повинні були бути репресовані 259 450 душ, із них убиті відразу 72 950 [12, с. 549].

Органи частіше за все не мали глибоких підстав для вибору - яку людину заарештувати, якого не чіпати, а лише досягали контрольної цифри». Гінзбург наводила конкретні приклад. Одну татарку, яка проходила на паперах як троцькістка, а її перейменували у «буржуазну націоналістку» на тій підставі, що по троцькістам у НКВД план перевиконано, а по націоналістам вони відстали,

хоч і взяли багато татарських письменників. Тобто, маємо в результаті, страшну репресивну машину з виконання планів розстрілів та арештів ні в чому не винних людей.

Вслід за Єжовим, Ізраїль Леплевський також марив постійними збільшеннями лімітів. 5 вересня, 29 вересня та 11 грудня 1937 року. І. Леплевський ще тричі звертався до НКВД СРСР з проханням про встановлення додаткових лімітів [20, с. 551]. Ю. Шаповал і його співавтори наводять у власному перекладі вересневу доповідь Леплевського, де він розповідає про додаткові ліміти і рішення союзного каркомату. За клопотанням Леплевського від 5 вересня, ліміт першої категорії був вже збільшений на 4 тисячі 200 чоловік. До 27 вересня по Україні в цілому вже засуджено обласними трійками 23158 чоловік, по першій категорії - 5458, а по другій - 13700 чоловік. Доходячи до 28 вересня 1937 року, на Україні є ще 13764 заарештованих з куркульської операції. Але ці справи не є розглянуті трійками. В обласних трійках НКВД УРСР також ще є матеріали, виходячи з яких можна піддати репресіям 15 тисяч осіб [20, с. 551-552].

Також, через організацію на Україні чотирьох нових областей, а саме, це Полтавська, Миколаївська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, і в результаті приближення вищого керівництва з обласних центрів до районів тепер посилюється натиск на контрреволюційні та куркульські елементи. Далі Леплевський просить затвердити вженові ліміти для УРСР. Додаткові ліміти Леплевського були такими: 1-ша категорія - 4500 осіб, а 2-га - 15200 осіб. В результаті виступу наркома внутрішніх справ УРСР, союзний наркомат підтримав його клопотання. Ліміти, які були встановлені раніше, було збільшено: по першій категорії до 26150 осіб, по другій - до 37800, і разом - до 63950, тобто втричі більше, аніж передбачалось з самого початку [20, с. 551-552].

4 серпня 1937 р. Сталіном було підписано директиву ЦК ВКП(б), в якій йшлося про проведення процесів над так званими "шкідниками" у сільському господарстві. Дана директива, як виявилось, дуже стимулювала пошук «ворогів

народу» в селах тодішньої УРСР [41, с. 465]. Слідчими добували необхідним зізнання, що полегшувалося тим, що у 1937 р. офіційно дозволили застосовувати фізичний тиск на тих, кого підозрювали у діях проти радянської системи. «Припустимий і правильний метод» - таим чином, центральний комітет назвав засоби фізичного впливу на підозрюваних.

Єжов висловлювався про нові «методи боротьби» у підтримку слів Сталіна, що «уміру зміцнення радянської держави, і в міру зростання успіхів Радянського Союзу, якщо тих кого будерозгромлено, але виявляться недобитими зворожих класів, то доведеться переходити до більш гострих форм боротьби». А перші «ліміти», як це не дивно визначив особисто Сталін. Виступаючи на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) у 1937 р., він назвав кількість тих партійних керівників, хто повинен був би втратити свої пости: 3-4 тисячі з вищої ланки, 30-40 тисяч середньої, 100-150 тисяч низової [41, с. 465-466].

Виходячи з попередніх указів, в партійному середовищі назриває ситуація політичної істерії та наклепів. XIII з'їзд КП(б)У був проведений 3-4 липня 1937 р., в результаті якого пленум ЦК КП(б)У почав виключати зі свого складу членів ЦК за начебто викриття «ворогів народу». До таких «ворогів народу» увійшли: 3-й секретар ЦК КП(б) М. Попов, а також 1-й секретар Одеського обкому КП(б)У Є. Вегер, 1-й заступник голови РНК УРСР І. Шехелас, голова Вінницького обласного виконавчого комітету О. Трилівського. Далі, не витримали тиску і партійно-державна номенклатура, що засвідчило, зі 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У, обраних на XIII з'їзді КП(б)У, були репресовані близько 100 осіб. А вже 24 січня 1938 р. у складі ЦК КП(б)У з 62-х членів і 40 кандидатів у членах Центрального комітету залишилося також відповідно 20 і 5 [20, с. 548-549].

Отже, Єжов давав чітку вказівку: «В соответствии с этим приказываю — с 5 августа 1937 года во всех республиках, краях и областях начать операцию по репрессированию бывших кулаков, активных антисоветских элементов и уголовников». І тут настає та вирішальна мить, з якої починається найбільш

інтенсивна дія радянських репресій, саме в ті дні розпочинається вакханалія справжнього Великого Терору [20, с. 548].

Коли якийсь регіон, район, місто подавали листи з не виконаними «лімітами», хоч і заарештувавши всіх, що колись уже сиділи за політичні справи і якимось повернулися додому, та всіх тих, що про них були якісь звідомлення від “сексотів”, тоді починали пропонувати головам подати списки тих, кого на їхню думку треба заарештувати. План у такий спосіб навіть перевиконували.

Загалом, 1937 р. був увінчений успіхом для радянської репресивної машини, оскільки, було заарештовано більше 200 співробітників Управління державної безпеки, також 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, яких у свою чергу було звинувачено у причетності до «троцькістської терористичної організації» [20, с. 549].

В чому ж причини таких репресивних заходів, які діяли просто державних службовців та навіть проти вищих керівництв республік?

Юрій Жуков у своїй книжці «Інший Сталін», пише про проблему причин «Великого терору», що члени ЦК ВКП(б), хоча й проголосували в 1936 р. за проект Конституції, яку нав'язав їм Сталін, тим не менше, всі вони не виступили відкрито в її підтримку. Це все починало все більше і більше нагадувати відкритий і відвертий саботаж. Тому, керівництво Й. Сталіна, завдавши свій «попереджувальний удар», почало відновлювати свою небезпечну гру, яка була непередбачуваною за своїми наслідками.

На думку Жукова, усі ці усереджані репресії, які були спрямовані проти сотень тисяч селян, були вигідні, з самого початку найбільше першим секретарям обкомів і крайкомів, а саме тим, хто в період колективізації налаштував проти себе все місцеве населення. Крім того, НКВД само було зацікавлено у проведенні даних репресій, оскільки, після ліквідування, як справжніх, так і уявних прихильників таких осіб, як Троцький, Зинов'єв, Бухарін могло втратити сенс свого існування. І за словами Жукова, Єжов, який є виходцем з партократії, беззаперечно знайшов спільну мову з багатьма

першими секретарями, а також він погодився з тією необхідністю, що треба якомога швидше усунути тих, хто міг би голосувати проти них на майбутніх виборах в ради, які повинні були бути альтернативними.

Таким чином, Єжов не діяв одноосібно і окремо, він діяв зповноваженого і особистого відома Й. Сталіна, який віддав настанову, брати і «чистити» партійні та державні органи. Особисто Сталін починав з троцькістів, поступово розширивши своє «репресивне поле» переносив політику знищення «ворогів народу» вже і на все інше населення СРСР.

Деякі дослідники і на сьогоднішній день стверджують, що 1937 рік був серією стихійних і безладних арештів і розстрілів, але все-таки через плідні дослідження даного питання виявили, що це була в основному єдина і організована у всесоюзному масштабі операція.

На думку німецького вченого-радянознавця та історика А. Авторханова, безпосередня підготовка до Великого Терору розпочалась, коли за п'ять місяців після убивства Кірова, 13 травня 1935 року, ЦК ВКП(б) прийняв чотири надзвичайно важливі постанови, з яких було опубліковано тільки одну, про гласну перевірку партійних документів. І таким чином вся політична лабораторія Сталіна занурилася в найбільшу конспірацію проти власної партії. Природно, жодних документів цієї лабораторії Авторханов не міг бачити, але він вважав, що в СРСР організувати масовий терор можна було лише в такий спосіб. За його твердженнями, було створено спеціальну комісію безпеки для ліквідації «ворогів народу», до якої увійшли Сталін, Жданов, Єжов, Маленков, Вишинський і Шкірятов. Ще перед викриттями XX з'їзду мюнхенський со-ветологічний центр констатував: «Протягом 1935 і 1936 ця комісія проводила таємну підготовку до «єжовщини» [20, с. 543].

Таким чином, виходячи з подальших подій, можна констатувати певний характер рішень даної спеціальної комісії по знищенню «ворогів народу»:

1. Все чоловіче населення, яке вже є дорослим, а також частина жіночого населення СРСР була піддана негласній перевірці, яку провадили

- органи НКВС через агентурну мережу по групах: а) інтелігенція, б) робітники, в) селяни.
2. В кожній з усіх цих соціальних груп було встановлено число у відсотках, що підпадає під дану ліквідацію.
 3. Була вироблена докладна «таблиця ознак», по якій люди підлягали ліквідації.
 4. Було вироблено календарний план, який передбачає точні терміни ліквідації цих груп по районах, областям, регіонам і республікам.

Надалі, в результаті вище перелічених ознак, стрижнем масових репресій стало рішення ЦК ВКП(б), датоване п'ятницею 2 липня 1937 року «Об антисоветских элементах». Виписку з протоколу було надіслано Єжову, секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій. Підписав це рішення Йосиф Сталін. В інструкції буквально вказувалися норми, у відсотках, які давалися кожній республіці або області для арештів. Вони для того часу були досить скромними - від 3-х до 4-х відсотків до загального населення. Якщо брати весь СРСР, то це означало ліквідацію близько 5 000 000 чоловік. Але виходячи з результатів подальших подій, можна з впевненістю зробити висновок, що цей "план заготівель людей" був значно перевиконаний [20, с. 544].

Телеграма, надіслана секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наказувано: «[...] взяти на облік усіх, хто повернувся на батьківщину: куркулів та кримінальників з тим, аби найбільш ворожі були розстріляні негайно в порядку адміністративного проведення їхніх справ через трійки, а інші, які були менш активні, але все ж є ворожими елементами, переписати і вислати в райони за вказівкою НКВД. Тому, ЦК ВКП (б) пропонує в 5-тиденний термін подати в ЦК склад трійок, а також кількість, яка підлягає до розстрілу, так само як і кількість що підлягає висилці». Таким чином, кількість людей, призначених до вилучення, визначали місцеві органи НКВС, базуючись на своїх «обліках» [20, с. 544-545].

Історики О. Бажан та В. Войналович своїми силами опублікували зведені відомості про заарештованих і розстріляних наприкінці 1937-го - на початку 1938 року на території України, внаслідок виконання наказу № 00147. Але дослідники зазначають, що це лише офіційні цифри, які звичайно не зможуть показати всієї кривавої картини тодішніх подій. Але вони подають нам дану таблицю:

Таблиця 1. Зведені відомості про заарештованих і розстріляних наприкінці 1937 р.- на початку 1938 р. на території України [20, с. 553].

Області	Арештовано	Розстріляно
Вінницька	6800	2700
Дніпропетровська	6100	2600
Житомирська	2800	1300
Кам'янець-Подільська	2850	1350
Київська	3900	4500
Миколаївська	2300	900
Одеська	8200	3200
Полтавська	2500	1000
Сталінська	7600	3100
Харківська	8300	3100
Чернігівська	4200	1400
Молдавська АРСР	2400	1000

Таким чином, разом наприкінці 1937-го - на початку 1938 року було заарештовано 111675 громадян [20, с. 553].

Наведений вище наказ № 00447 передбачав, що операція повинна була тривати чотири місяці, що повинно було закінчитися приблизно на другий тиждень грудня 1937 р. Проте 3 листопада 1937 р. до підрозділів НКВД в республіках, краях і областях була доведена директива № 49721 Єжова, в якій він критикував надзвичайно низький темп репресивної кампанії проти

«антирадянських елементів», національних меншин і дружин зрадників в ряді областей. Парком наказував форсувати проведення всіх операцій і завершити їх до 10 грудня 1937 р.: «До цього терміну провести всі арешти, закінчити слідство і розглянути всі слідчі справи». На Україні Леплевський, який знаходився в тісному контакті з Єжовим, вже 31 жовтня 1937 р. зажадав від усіх начальників УНКВС з'явитися 10 листопада в Київ на нараду, на якому повинні були бути підведені підсумки виконаної роботи і обговорені можливості максимального використання залишився місяці [59, с. 150].

Ще 10 грудня 1937 року начальник Донецького обласного УНКВД Валухін вважав, що операція буде завершена в цей же день. Свій звіт Єжову він почав з твердження про те, що операція по його наказу була закінчена саме в той день. Однак очевидно, що цей план був в останню хвилину скасували і «куркульська операція» продовжено до 1 січня 1938 року в відповідно до директиви Єжова № 50194 від 11 грудня 1937 р. [59, с. 150-151].

Телеграма Єжова від 11 грудня забезпечила кривавий фінал операції. Ряд областей і республік отримали з Москви останні квоти на проведення страт і висновок в табори. Нарком внутрішніх справ України після отримання директиви в той же день телеграфував до Москви: «Я повідомляю, що встановлений Вами відповідно до наказу №00447 ліміт для України, а саме 24 150 чоловік по першій категорії і 47 800 чоловік по другій, вичерпаний. Посилаючись на Вашу телеграму №50194, прошу Вас додатково надати ліміт в 6 тис. Чоловік по першій категорії та 10 тис. За другий для всіх обласних управлінь НКВД України». 17 грудня керівництво НКВД схвалив смертельну квоту [59, с.151].

В результаті проведення операції, УНКВД представили звіти про більшу частину своєї каральної діяльності, включаючи переслідування еліт в зоні своєї компетенції, особливо звинувачувалися в участі в «правотроцькістських та інших формуваннях». Авторами звітів або, щонайменше, особами, які підписали їх завжди виступали начальники НКВС республік, країв і областей. Після цього звіти були послані Єжову, причому звіти 12 областей України та

Молдавії прямували в Москву опосередковано, через народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. Ті деякі звіти, до яких був отриманий доступ, все написані за певною схемою. Вони включають в себе велику статистику і, як правило, цифри супроводжуються описом конкретних прикладів засудження окремих осіб, груп і організацій з викладенням обставин справи та обґрунтуванням вироків.

Результати «куркульської операції» 31 грудня 1937 року на підставі статистики ГУГБ НКВД СРСР виглядають наступним чином: 555 641 заарештованих, 553 362 засуджених, з них 239 252 засуджені до смертної кари (колишні куркулі - 105 124, кримінальники - 36 063, «інші контрреволюційні елементи» 78 237, без вказівки групи - 19 828) та 314 110 - до висновку в табір або в'язниці (колишні куркулі - 138 588, кримінальники - 75 930, «інші контрреволюційні елементи» - 83 591, без вказівки групи - 16 000). 14 600 в'язнів таборів були засуджені до вищої міри покарання [59, с. 152].

Однією з найважливіших особливостей операцій Великого терору 1937-1938 рр., включаючи переслідування еліт, є широке перенесення компетенцій і повноважень центру на органи НКВС республіканського, крайового, обласного та районного рівнів. Звичайні інструменти і механізми державного контролю за діяльністю НКВС були обмежені або взагалі не застосовувалися:

1. Процедура схвалення вироків обмежувалася декількома ієрархічними інстанціями всередині однієї установи. Керівництво НКВД СРСР в Москві не інформувало про приведення вироків у виконання, протоколи трійок, справи і облікові картки жертв висилалися в Москву для перевірки вже заднім числом.

2. Паралельно прокуратура перестала здійснювати контроль за арештами, процедурами слідства і засудження. Органи НКВС не знаходились під наглядом прокуратури і не повинні були отримувати її згоди на проведення арештів і винесення вироків.

Таким чином, контроль за здійсненням обвинувачень і вироків відбувався лише на місцях, на органи НКВС республіканського, крайового, обласного та районного рівнів.

Отже, число жертв Великого терору сталінських часів дійсно зашкалює, як за офіційними, так і за не офіційними даними. Цей кривавий процес став одним з найбільш темних часів періоду правління Сталіна. Ставлення до жертв, як до знеособленої маси досягло в даному процесі своєї кульмінації. Політичне керівництво в Москві діяло в унісон з карателями на місцях, зі своїми прихильниками і прихильниками в провінції, дозволивши собі здійснити це свехцинічне обходження з суспільством. А самі ж виконавці даного процесу були також розстріляні або заслані на каторги.

РОЗДІЛ 3

МЕХАНІЗМ ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ

Починаючи з 1934 року був розпочатий процес підготовки до кривавого процесу - Великого терору 1937 – 1938 років.

В 30-ті роки ХХ ст. на Соловках було створено табір особливого призначення, а саме СТОН. Уже з 1937 р. це була в'язниця, де своє покарання відбували багато відомих українських діячів, які були звинувачені у так званій контрреволюційній та шпигунській діяльності, а також як антирадянські елементи.

Було запроваджено кару та арешти за «українську терористичну діяльність». Одними з перших було затримано таких діячів, як А. Крушельницький, Ю. Бачинський, В. Мисик, А. Вороний та багато інших. Також було викрите так зване «Об'єднання українських націоналістів», яке мало за свою мету повалити радянську владу через терористичні акти проти неї. Пізніше, 18 грудня 1934 року членам даної групи, де були і письменники і політичні діячі, а також митці, був винесений вирок. Таким чином, було засуджено до розстрілу 28 осіб української інтелектуальної еліти [63, с. 139].

У грудні 1934 року було проведено ряд арештів. Було затримано сімнадцять чоловік, куди увійшли такі діячі, як Г. Епик, Л. Ковалів, О. Ковінька, М. Куліш, М. Любченко, В. Підмогильний, Є. Плужник та інші. Звинувачення були традиційними для даного часу, а саме, контрреволюційна та троцькістська діяльність [63, с. 140].

У зв'язку з набиранням обертів нової репресивної кампації радянської каральної машини, відбувалось нехтування непорушними юридичними нормами, а також відбувається спрощення процедурних питань, що перетворює репресивний радянський апарат в грізну, а також безконтрольну зброю радянської системи. Списки української інтелектуальної еліти, яка свого часу підлягала страшним репресіям, за наказами НКВС СРСР, які постійно

розглядалися «трійками» і «двійками» 30 липня, 11 серпня та 20 вересня 1937 року. До складу тих же «двійок» та «трійок» входили наркоми внутрішніх справ республіки, а також начальники обласних управлінь НКВС. До даного процесу звичайно долучалися і прокурори республіки та областей. Звичайно і існував певний порядок розгляду справ. Але даний розгляд відбувався без виклику звинувачених та свідків до суду. Тобто, відбувалася відверта розправа з колишніми противниками, опозицією та й взагалі будь-якими інакомислячими. На жаль, дані порядки стали на той час звичайним і буденним явищем для української інтелектуальної еліти [63, с. 140-141].

В період 1937 - 1938 рр. було відіслано до в'язниць більше 200 000 громадян, а деякі дані взагалі приголомшують і вказують на страшні цифри, а саме, 700 тис. – 800 тис. осіб [63, с. 140].

Доля української інтелігенції, української еліти, тобто політиків, вчених, письменників, діячів культури, а також різних духовних служителів була вирішена на півночі в Соловецькому концтаборі, куди їх всіх було заслано.

В кінці 1937 і та загалом, на початку 1938 року, коли в СРСР проводилася кампанія з репресування «ворогів народу» (оперативний наказ Наркома внутрішніх справ М.Єжова № 00445 і супутні накази), особлива трійка УНКВС Ленінградської області, до якої входили: начальник УНКВД ЛО Л.Заковський, також його заступник В. Гарін і прокурор Ленінграда Б. Позерн, які прирекли на смерть через розстріл велику групу, загалом з 1825 чоловік, до Соловецького табору (СТОН). Ця група незадовго перед цим, влітку 1937 року, вже була переведена на тюремне становище в організовану при таборі (з 20 лютого 1937 року) Соловецьку в'язницю [63, с. 141].

Саме 1937 рік став переломним для в'язнів радянських таборів, особливо для української еліти, яка перебувала на особливому контролі та обліку в тюрмах. Також українці стали об'єктом спеціальної уваги окремих підрозділів ГУЛАГу.

Але з часом роки ув'язнення закінчувалися, що для радянської репресивної системи було неприйнятно. Усі в'язні соловецьких тюрм чудово

знали про реальні механізми функціонування даної репресивно-каральної машини та загалом про усі умови і таборах. Тому, звільнення в'язнів радянська влада не могла допустити ніяк, в цілях своєї ж безпеки. Таким чином, керівництво прийняло рішення, яке сулило лише страту в'язнів радянських таборів.

16 серпня 1937 року була прийнята директива наркома внутрішніх справ СРСР. Дана директива вирішила так звану «проблему» радянського вищого керівництва. За короткий час ухвалили рішення, в якому йшла розмова з приводу проведення у 2-х місячний термін операції з репресій антирадянських, контрреволюційних елементів, які були найбільш активними та які були засуджені за свою терористичну, диверсійну, шпигунську, а також повстанську і бандитську діяльність. Також вказувалось дане покарання за активну антирадянську діяльність в самих тюрмах. Таким чином, дана директива стала формальним, звичайним приводом для створення вже нових справ, але тепер це були табірні справи.

Яким же чином проводилися дані карні акції в таборах ГУЛАГу. Попереднє розслідування як таке не проводилось, а питання по їх слідчій справі виносилось на засідання Особливої трійки, яка в свою чергу і ухвалювала рішення. Більше 130 діячів української інтелектуальної еліти, українського інтелігенції були безпідставно звинувачені у різних страшних злочинах, а саме: шпигунсько-терористична діяльність, створення в таборах такої контрреволюційної організації, як «Всеукраїнський центральний блок» [63, с. 141].

Ув'язнених вивозили на узбережжя Повенецької затоки Онезького озера. Їх вивозили у декілька етапів з різних таборів на розстріли. Наприклад, найбільший соловецький етап становить - 1116 в'язнів, яких було вивезено до урочища Сандармох, який знаходиться під Медвеж'єгорськом на Карелії. Там же в період з 27 жовтня - 4 листопада 1937 року було вбито ще 1116 осіб. До складу жертв, які потрапили до Сандармоху входять такі особи, як М. Зеров. М. Куліш, Л. Курбас, А. Крушельницький, М. Ірчан-Баб'юк, С. Рудницький, М.

Яворський та багато інших діячів української культури, науки, релігії і т. д. [63, с. 141-142].

На сьогоднішній день відомо, що загалом в урочищі Сандармох було вбито близько 9 тис. чоловік. Також сьогодні відомо, що на території Карелії було декілька десятків місць розстрілів і поховань, а може і навіть більше, де було в той час страчено і одразу ж поховано не одну сотню тисяч осіб, до яких входили і діячі української інтелектуальної еліти.

Але 1937 рік не був кінцем даної української трагедії, оскільки в січні 1938 р. у пустоші Койранкангас поблизу Токсово було розстріляно 509 в'язнів з тих же Соловків (протоколи трійки № 134, 198 і 199 від 10 і 25 листопада 1937). Серед даного списку також була і не мала частка відомих українців. На даному етапі жертвами розстрілів стали такі відомі діячі, як В. Вразливий-Штанько (письменник), М. Любченко (журналіст), М. Нарушевич (літературознавець), А. Лебідь (викладач Київського університету), В. Удовенко (професор-медик). Документи про розстріли були підписані 8 грудня 1937 року старшим лейтенантом А. Полікарповим [63, с. 141].

14 лютого 1938 року останню групу засуджених з 200 чоловік, де було розстріляно 198 чоловік (протокол № 303), судячи за документами, які були досліджені та проаналізовані істориками, розстріляли в тому ж місяці на Соловках в районі Ісаково. Майор Антонов, який був на той час заступником начальника 10 відділу ГУГБ НКВС і підписав дані документи про розстріл.

Тому, хоч Соловецький табір було ліквідовано в 1939 р., але, як в даний період, так і до сьогоднішнього дня, він був і залишається символом радянських політичних репресій проти українського народу і його активних інтелектуальних діячів [63, с. 141-142].

Після періоду правління Сталіна, усіх українських діячів відправлених на Соловки було реабілітовано, але це їх не поверне і не виправдає каральних, репресивних актів радянської репресивної машини.

Обставини розстрілу цих людей до 1996 року залишалися невідомими. З опублікованих спогадів колишніх в'язнів (Ю.Чірков, С.Підгайний і ін.) відомо,

що в жовтні 1937 року соловецькі в'язні були вивезені в Кемь декількома етапами, але далі слід цих етапів губився. В офіційних відповідях і довідках як місце смерті людей «соловецького етапу» донині фігурують зазвичай Ленінград, Кемь, Соловки, неофіційно раніше іноді називали навіть Архангельськ. Найбільш імовірним місцем розстрілу, проте, можна було вважати Кемь, так як в приписі, виданому Матвєєву, йому пропонувалося виїхати в Кемь, де і прийняти 1116 в'язнів для виконання вироку. Однак в рапорті про виконання завдання місце розстрілу їм названо не було [8, с. 9].

Цікавим, відомим і водночас страшним фактом є те, що з СІЗО засуджені пов'язаними на автомашинах доставлялися до місця розстрілу, що знаходиться в 16 км від Медвеж'єгорська, де М.Матвєєв зазвичай особисто, але також іноді і з допомогою свого помічника - коменданта УНКВД ЛО Алафера, розстрілював їх з револьвера. Щодня Матвєєв розстрілював близько 200-250 чоловік відповідно до чисельності відповідного протоколу трійки (по одному протоколу в день) [8, с. 29].

На території самої УРСР, сучасної України одним з найбільших місць захоронення розстріляних є Биківнянський ліс, де ховали у розстріляних різних національностей у період 1937-1938 рр. На одній з таємних спецділянок НКВС УРСР, у Биківнянському лісі, було знайдено місце поховання десятків тисяч жертв «Великого терору». На сьогоднішній день, дані про кількість похованих є орієнтовною, оскільки, науковці мають для аналізу лише протоколи обласних «трійок» НКВС та частково Вищої «двійки», які були так званіми позасудовими органами існування яких, повністю суперечило нормам Конституції СРСР 1936 р., де було сказано, що судові функції в СРСР повинні реалізовуватися тільки судом. Але «трійки» все-одно виносили смертні вироки, ні в чому не винним людям, але на їхню думку ворожих радянському суспільству та зрадників. Навіть і до сьогодні мається велика кількість неопублікованих документів про репресії, які зберігаються в Москві, а деякі з них взагалі були знищені. Але все ж, на думку істориків, загальна кількість

розстріляних, які були поховані у Биківні може становити у страшну цифру - від 20 до 100 тисяч осіб [1].

П'ять гектарів землі - це ділянка у Биківнянському лісі, яку було виділено Київською міською радою 30 березня 1937 р. [1] для таємних масових поховань розстріляних жертв сталінського режиму. Місце поховань було обгороджене високим і великим парканом, який також мав сторожову вежу. Здійснювали всі поховання людей тільки вночі. Тіла людей привозили вантажівками. Але до Биківні людей привозили вже мертвими, а самі розстріли проводилися у внутрішніх в'язницях НКВС: Київське обласне управління НКВС, Лук'янівська в'язниця, також це Жовтневий палац і в самій будівлі СБУ [1].

Таким чином, у Биківнянському лісі ховали людей різних національностей та професій: священники й науковці, політики, селяни й робітники, художники й письменники, актори й інженери, композитори й держслужбовці і т.д. Можна дуже чітко прослідкувати різношорстність жертв радянського режиму, тому, можна зробити висновок, що Сталін та Єжов мали план зачищати українське суспільство пошарово, аби з кожної верстви суспільства, з кожного його стану винищити непокірних йому та його радянському режимові людей.

Биківнянський ліс ховає в собі велику масу жертв сталінського репресивного режиму в період 1937-1941 рр. Серед похованих є як і звичайні селяни чи містяни, так і науковці, діячі культури, проукраїнські політики, а також багато інших діячів української інтелектуальної еліти. Наразі встановлено імена лише 19 тисяч розстріляних, серед яких: письменники Михайль Семенко, Майк Йогансен, Вероніка Черняхівська, художники Михайло Бойчук, Микола Касперович, академіки Федір Козубовський, Петро Супруненко, митрополит Української Автокефальної Православної Церкви Василь Липківський і сотні інших [11]. Також відомо, що у ту ж ніч, коли було

розстріляно Митрополита Василя Липківського, карателі з НКВС розстріляли у Києві ще 86 осіб [1].

Місця масових поховань жертв «Великого терору» політичних репресій 1937-1938 рр. в Україні є в кожному великому місті: Рутченково поле (м. Донецьк), район Парку культури і відпочинку (м. Вінниця), П'ятихатки (м. Харків), Католицьке кладовище (м. Умань), Єврейське кладовище (м. Черкаси), село Халявин (Чернігівська обл.), друге християнське кладовище (м. Одеса), 9-й кілометр Запорізького шосе (р. Дніпро), урочище Дем'янів лаз (м. Івано-Франківськ), урочище Саліна (Львівська обл.), Тюрма на Лонцького (м. Львів) та інші [11].

Великий терор згорнули за вказівкою вищого партійно-радянського керівництва 17 листопада 1938 року, коли ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР прийняли постанову «Про арешти, прокурорський нагляд і виробниче слідство» [6], яким «орієнтували правоохоронні органи на припинення «великої чистки» і відновлення елементарної законності. Наступним кроком стала фізична ліквідація безпосередніх організаторів і виконавців Великого терору.

Сталінський репресивний і кривавий режим нікого не шкодував.

Таким чином, у таборах ГУЛАГу загинули велика кількість українців, зокрема, української еліти, цвіту нації. Також одні з них видатний український режисер Лесь Курбас і українські міністри А.Крушельницький і М.Полоз. Але трагедія зачепила не лише український народ, бо на Соловках були люди різних народностей СРСР, які мали і своїх діячів, які були їхньою народною елітою: знаменитий адвокат А.Бобрищев-Пушкін (захисник Бейліса й Пурішкевича), творець Гідрометеослужби СРСР А.Вангенгейм і московський літературознавець Н.Н.Дурново, основоположник удмуртської літератури Кузєбай Герд, член уряду радянської Білорусії Ф.Волинець, група татарських громадських діячів на чолі з І. Фірдевсом, виборний голова московського циганського табору Г.Станеско, князі Н.Ерістов і Я.Андронніков з Грузії,

черкеський письменник князь Х.Абуков, видатний діяч корейської громади Ан Тай до. В Сандормосі загинули православні єпископи: Алексій (воронезький), Даміан (курсський), Ніколай (тамбовський), Петро (самарський); католицький адміністратор Грузії Ш.Батмалашвілі, глава баптистської церкви СРСР В. Колесников і безліч католицьких священиків, в тому числі П.Вейгель, який свого часу був посланий від Ватикану задля перевірки фактів переслідування віруючих в СРСР [8, с. 28-29].

РОЗДІЛ 4

ВІДЛУННЯ РОЗСТРІЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

З 1997 року почали проводитись пошукові роботи місць розстрілів та захоронень людей, зокрема української інтелектуальної еліти загинутих в результаті Великого терору 1937-1938рр.

Тривалий час доля в'язнів ГУЛАГу залишалася невідомою. 12 лютого 1997 року робочою колегією Міжнародного товариства «Меморіал» було прийнято рішення про проведення в 1997 році Днів пам'яті, присвячених 60-річчю «Великого терору» 1937 року в СРСР, на ділянці шосе в районі 16-го кілометра дороги Медвежьегорськ-Повенець, зв'язавши їх з 60-річчям «Соловецьких розстрілів», серед жертв яких були представники майже всіх народів, що населяли СРСР. Одночасно було вирішено продовжити роботу по більш точній локалізації самих місць розстрілів.

14 серпня 1997 року Комісія з відновлення прав реабілітованих жертв політичних репресій Республіки Карелія під головуванням глави уряду Карелії В.Н.Степанова прийняла рішення підтримати ініціативу «Меморіалу» і провести Дні пам'яті, присвячені 60-річчю «Великого терору» в Медвежьегорську, в урочищі Сандормох.

Іван Драч у 1997 році писав: «ніхто на світі не має уяви вигадати собі такого капітана Матвеева. Цього капітана створило життя, чого бути не повинно. Це дійсно надто неймовірно, але це було саме так. Політика це річ, розвертає усі таким чином, що всі мусять пам'ятати Розстріляне Відродження, щоб зберегти наше майбутнє. Документи це дійсно вбивча сила, за якою полюють, яку прагнуть знищити, але їх також і оприлюднюють, щоб люди читали, думали і мислили, аби люди робили правильні висновки» [8, с. 9].

Тому, дійсно що найголовніше - це зберегти пам'ять про те, що колись сталося в період Великого терору по всій території України, на самих Соловках, в урочищі Сандормох і інших, що означало самі поняття «Великий терор», «Соловки» та «Сандормох» в нашій українській політичній історії ХХ століття.

У 1937 – 1938 рр. в таборах ГУЛАГу, зокрема, на Соловках, а також в урочищі Сандармох було винищено цвіт української нації. То були люди, які створювали і могли б створити іще більше неоціненних духовних скарбів української культури, володіючи якими, українці могли б стояти на одному рівні з іншими найпрогресивнішими націями світу і їх суспільною елітою. Одна лише присутність схожих людей в суспільстві, вже робить його більш кращим. Але постріли радянської репресивної машини вирішили залишити Україну такого безцінного скарбу. Звісно, всі розстріляні без винятку були реабілітовані, проте їхню відсутність, «вирваність» (спочатку фізичне знищення, а потім багаторічне замовчування, заборону навіть згадки їхніх імен) з історичного контексту життя країни і народу, Україна відчуває й досі - це страшна і непоправна втрата.

Урочище Сандармох було знайдено та ідентифіковано 1 липня 1997 р. Іриною Резніковою, Юрієм Дмитрієвим та Веніаміном Іофе. Вперше 27 жовтня 1997 р. загиблі урочища Сандармох були нарешті правильно вшановані. Також тоді до Сандармоху їздили такі діячі, як Іван Драч, кобзар Микола Литвин, Лариса Крушельницька та її дочка Тетяна, а також священник Павло Бохняк. Тобто, велику кількість років, урочище Сандармох приховувало від всього світу страшну правду, яку заховала там «машина» радянського терору.

Результатом даної, 1-ї експедиції та роботи редакційної колегії в Україні, яка відбувалась і надалі, став науково-документальний трьохтомник, який має назву «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії» (1997-1999) [8]. Основою нової неповторної книжки стали розсекречені документи спецслужб і також вперше були видані альбомним форматом машинописні розстрільні списки та протоколи. Навпроти кожного прізвища в'язнів з їхніми даними, була певна така собі резолюція: «РАССТРЕЛЯТЬ» [8, с. 50]. Дані документи і до сьогоднішнього дня мають неабияку цінність для дослідження проблеми Соловецької трагедії.

Відтоді, з 1997 року, кожен рік, 5 серпня та 7 серпня в Сандармосі та на Соловецьких островах проводяться Дні пам'яті жертвам радянських репресій. Таким чином, там збираються нащадки жертв політичних репресій, яких в результаті було розстріляно, громадськість з різних країн, а також приїждять консули з таких країн, як Україна, Польща, Фінляндія, Німеччина. А вже з 2003 року зі сприяння блоку В. Ющенко «Наша Україна» до Сандармоху і до Соловків автобусом їздила експедиція кількістю 50 осіб, де шестеро з них були нащадками колись загиблих, розстріляних, також приїздило багато молоді та журналістів. А 2004 року особисто українська експедиція складалася з 11 осіб. Можемо бачити, що з плином часу, все більше і більше людей дізнаються про Сандармох, про розстріли на Соловках і приїжджають вшановувати пам'ять загиблих [63, с. 153-154].

Також, з 2002 року розпочали проект пам'ятника жертвам політичних радянських репресій у Соловецькій трагедії. До збору коштів на зведення даного пам'ятника долучилося велика кількість людей, а також українська преса, а саме, «Україна молода», «Шлях перемоги», «Літературна Україна», «Слово Просвіти», «Українське слово», «Права людини», також це радіо «Свобода», третій канал Українського радіо, газети «Свобода» (США) та «Гомін» (Канада). Багато людей, газетних та інших видань і загалом спонсорів долучились до даного проекту.

Таким чином, було вирізано козацький хрест розміром 3х1х1 метра з граніту на заводі в м. Кондопога, що за 60 км від столиці Карелії Петроскої (Петрозаводськ). Такі скульптори, як М. Малишко та Н. Білик з 23 серпня і до 14 вересня 2004 р. працювали там та викарбували напис на пам'ятнику: «Убієнним синам України». Цікавим на меморіалі є те, що на ньому чітко вибито групу скульптурних портретів, серед яких можна добре впізнати контури облич таких діячів, як Лесь Курбас, Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний, Антін Крушельницький, Микола Куліш, Марко Вороний та ін. Можна з впевненістю сказати, що над даним меморіалом дійсно дуже старанно попрацювали.

6 жовтня було встановлено хрест. Урочище Сандармох прийняло цей хрест. У встановленні хреста також брав участь і М.Малишко. А вже 9 жовтня 2004 р. в Сандармосі було проведено службу по розстріляних колись тут в'язнях. І саме цим, Карельське республіканське Товариство української культури «Калина», довершило цю велику справу.

Даний козацький хрест з граніту, який заходиться тепер в урочищі Сандармох – це є перший подібний професійний пам'ятник для українських політв'язнів, який знаходиться поза територією України.

В даному місці, Російська православна церква також спорудила капличку. І тепер, при вході в меморіал вже було споруджено пам'ятник з написом: «Люди, не убивайте друг друга» [63, с. 154].

Сама церемонія, на якій було відкрито пам'ятник в урочищі Сандармох, відбулася 5 серпня 2005 р. в День пам'яті жертв радянських репресій. У даній церемонії брали участь багато поважних осіб та ті, хто приїхав до загиблих предків: Генеральний консул України в Санкт-Петербурзі М. О. Рудько, члени Товариства «Калина», звичайно українська експедиція, яка складалася з 45 осіб, що прибула до контрольного пункту автобусом, який було надано Президентом України В. Ющенко. Після церемонії відкриття пам'ятника, 7 серпня експедиція також взяла участь у Дні пам'яті жертвам, які були вбиті в результаті Соловецької трагедії.

В честь цієї важливої дати, було видано товариством української культури Карелії - «Калина», ілюстровану книжку Юрія Дмитрієва «Убієнним синам України. Сандармох», яка містить в собі списки розстріляних в Сандармосі 677 вихідців з України. Дана книжка дійсно є однією з найважливіших та найцінніших джерел з дослідження Соловецької трагедії, оскільки в ній містяться дані про українських діячів та загалом українське населення, які підпали під репресії радянської системи.

У минулому, Віктор Ющенко, який був президентом України, 21 травня 2007 року підписав Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами «Великого терору», тобто масових радянських репресій 1937-1938 років. Даний указ був

підписаний, як підтримка в ініціативі громадськості, а саме, з метою дійсно достойного вшанування жертв політичних репресій, їхньої пам'яті, а також привенути увагу суспільства до колишніх, страшних і трагічних подій минулого в історії України, які були викликані насильницьким насадженням комуністичної, радянської ідеології.

В. Ющенко також зобов'язав Кабінет міністрів, свого часу затвердити план заходів, які будуть виконані у зв'язку з 70-ми роковинами «Великого терору». Але, насправді, про даний план нічого не чути. Тому, Український інститут національної пам'яті та Всеукраїнський «Меморіал» ім. В.Стуса взяли і самостійно виконали один із пунктів даного указу, а саме, спорядили експедицію до місця розстрілів Соловецького етапу в урочищі Сандармох, що знаходиться на півдні Карелії, та на самі Соловецькі острови, і вперше це було на державному рівні, в період з 2 - 11 серпня 2007 року. Досі це все ж робила громадськість, але в останні роки все-таки вже відбувалось за підтримки Ющенка та партії «Наша Україна».

Сьогодні, українцям добре відомо про події Великого терору 1937 - 1938 рр., самої трагедії на Соловках, трагедії в урочищах Сандармох та Койранкангас, про масове поховання репресованих в Україні - Биківнянський ліс, де було поховано розстріляних людей різних національностей в період 1937-1941 рр., а також про криваві розстріли в різних таборах ГУЛАГу. Різні товариства, організації проводять конференції, збори, мітинги або звичайні лекції з даної проблеми для більшого її висвітлення і поширення в маси. Одні з таких, це неформальне товариство «Українські Соловки», Київська міська організація «Меморіалу» ім. В.Стуса, а також «Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих».

До сих пір існує купа нерозглянутих справ та документів соловецьких тюрем де фігурують справи, як звичайних, пересічних людей, так і більш-менш відомих діячів української культури, науки, політики, які були тією українською культурною, інтелектуальною елітою і мали великий вплив на українські маси, на українське суспільство. Тому, і по сьогоднішній день

видаються все нові і нові роботи різних авторів з проблеми трагедії 1937-1938 рр. з використанням цих нерозглянутих документів.

Наприклад, «Соловецький реквієм» Сергія Шевченка 2013 року, який являє собою збірку історичних нарисів, а також статей. Книга Сергія Шевченка була підсумованою і зробленою за багато років, а також в неї було викладено низку одних з найновіших публіцистичних творів. До таких творів увійшли такі, як про Миколу Зерова, Всеволода Ганцова, Миколу Куліша, Миколу Нарушевича, Петра Солодуба, а також про «терористську групу» професорів, у якій були такі особи, як Катерина Абраменко та Олександр Вайн.

Таким чином, перед нами стоїть дійсно правдива та цікава книжка, яка була написана досить компетентним та талановитим автором. До речі, сам Серій Шевченко, автор реквієму, особисто сам зробив її оригінальне художнє оформлення, а саме, обкладинку-плакат аби наглядно передати особисто свої думки та свій погляд очима на період Великого терору.

Також трохи раніше, це був Юрій Бродський зі своєю роботою «Соловки: двадцять років особливого призначення» [21], 2008 рік.

М. Юнге «Вертикаль Великого терору: історія операції за наказом НКВД № 00447» [59], саме цей наказ в подальшому і призвів до соловецьких чисток. А також багато інших робіт, як українських письменників та дослідників так і зарубіжних, які не забувають про цю страшну трагедію і намагаються донести її до людей, до сучасної історії, тому, що дана трагедія не повинна зникнути не згаданою, люди повинні знати, що таке «Великий терор», що таке «ГУЛАГ» та що криється за даними поняттями. Жертви репресій не повинні піти в небуття.

До сьогодні, чимало українських дослідників та журналістів утверджують правду про Соловки і Сандармох. Це вище сказані статті й книжки С. Білоконя, М. Роженка, Ю. Шаповала, а також В. Кіпіані, Г. Гайового, Б. Теленька та багатьох інших. Також сюди входять і документальні фільми Б. Гривачевського, О. Рябокриса, М. Ткачука, Б. Кутєпова. Сергій Шевченко, автор «Соловецького реквієму» робив і тематичні телесюжети, який, крім того,

насправді допоміг багатьом людям. Він допоміг нащадкам тих, хто колись був репресований, які нарешті, у новий час, змогли отримати правдиву інформацію про долі їхніх родичів.

Найбільшу частку інформації про «українські Соловки», ми маємо саме з публікацій С. Шевченка. Автор досяг дійсно видатних успіхів у дослідженні кривавої сторінки історії Соловків, які варті відзначення. Тому, його було нагороджено найвищою премією в Україні. У жовтні 2014 року Національною спілкою журналістів України, було подано саме кандидатуру Сергія Шевченка на здобуття Національної премії України ім. Тараса Шевченка за 2015 рік, за книгу публіцистики - «Соловецький реквієм».

На сьогоднішній день, більшість українського суспільства знає про такий період в сторінці нашої історії, як «Великий терор», але дуже мало людей розуміє саму суть цього страшного періоду, його причини, результати та наслідки, відлуння яких здійснює свій вплив навіть на українське сьогодні. Хоча Україна і її суспільство вже 28 років є незалежними від СРСР і його цензури, але реставрація культурної пам'яті українців пригнобленої радянським режимом відбувається дуже повільними кроками. Для того, щоб реставрація культурної пам'яті відбулася, в суспільстві мав би зберегтися соціально престижний прошарок, відповідальний за передачу цієї культурної пам'яті. Він зберігся, наприклад, у поляків, в угорців, навіть, дещо, в грузинів та балтійців після правління радянського режиму на територіях всіх цих народів. В Україні все відбувалося інакше. «Стару» інтелектуальну еліту було знищено майже повністю, а «нова» еліта, радянська культурна еліта, була надто слабою і придатною лише на те, щоб у перші роки після здобуття незалежності допомогти колишній номенклатурі «оновити владний дискурс» - замінити комуністичний лексикон «національно-патріотичним», народницьким. Але ці еліти значною мірою й самі були безпам'ятними - вони не були носіями традиції, яка обірвалася в урочищі Сандармох, Биківнянському лісі та інших місць захоронення української інтелектуальної еліти розстріляної в роки Великого терору 1937-1938 рр. Переважно це була інтелігенція першого

покоління, тобто, селянські діти, виховані радянською школою. Існували, звісно, поодинокі залишки старого гарту, але вони звикли мовчати. Їх ціле життя цьому вчили, і доступу до каналів суспільного впливу не мали. Тож якоїсь системної передачі культурних знань в українському суспільстві, окрім як на рівні родинному або ж в кращому разі, вузьких інтелігентських кіл, відбутися й не могло.

Сандормох та Соловки на сьогодні є символами кінця української інтелектуальної еліти як окремого історичного феномену. Кожного року вся Україна віддає шану загиблій українській інтелектуальній еліті і всім загиблим в роки Великого терору. Тому, оскільки, українське суспільство пам'ятає, то маємо надію на те, що відновлення можливе. Тут грає роль програма подолання тоталітарного спадку. Така програма мала би стати частиною державної політики в різних сферах життєдіяльності українського суспільства - культурній, інформаційній, освітній, гуманітарній і т. д. Більшість колишніх країн, які входили до СРСР саме цим шляхом і пішли. Хоча, звісно, їхня історія не настільки пройнята кривавою роботою радянської репресивної машини. Українська історія ХХ століття під цим оглядом непорівнянна ні з якою іншою з країн, які входили до комуністичного табору. Жодна інша посткомуністична країна на кінець ХХ століття не була в такому стані, як Україна, яка отримала незалежність тільки з третьої спроби.

Починати треба з Голодомору 1932-1933 рр., згадки про який впродовж трьох поколінь були табуованими. Якщо ми, нарешті, наважимося розкрити для себе самих зв'язну й послідовну картину нашої історичної трагедії, тоді матимемо куди менше претензій до дійсності, яка сьогодні є збудованою на спадку Радянського союзу, який силою змусив жити український народ своїми насадженими ідеями та ідеалами. Усвідомлення кривавих плям минулого, їх дослідження та аналіз дають перші кроки до відновлення і подолання радянського спадку, який і досі не відпускає Україну своїм відлунням з минулого.

Великий терор забрав життя у багатьох діячів української еліти, серед якої були і справжні генії свого часу. У вищезгаданому урочищі Сандармох таких було щонайменше четверо. Перший це Лесь Курбас, який був одним із найвідоміших реформаторів європейського театру. В новітній історії режисерів такого високого класу були тільки одиниці. Далі, також не менш геніальна постать - це Микола Куліш, який чомусь і на сьогодні є дещо недооцінений та недопрочитаний. Третій це Микола Зеров, який є генієм перекладу, трансмісії, а також певного посередництва між культурами. І останній це прозаїк Валер'ян Підмогильний. Його було поховано у віці 34 років. Для прозаїка це «вік дебютанта». Романи молодого Підмогильного можна назвати предтечею екзистенціалізму. У підсумку, те, що відбувалося в урочищі Сандармох - це геноцид української інтелектуальної еліти. Сандармох, Соловки, Биківнянський ліс - це своєрідні символи кінця української еліти як окремого історичного феномену. І саме з того періоду вона ніяк не може відродитися. Саме після цих подій, українське культурне відродження 1920-х років стало розстріляним у прямому сенсі цього слова. З емоційної точки зору невідомо, що вражає більше: чи сам факт винищення за один раз кількадесяти представників інтелектуальної еліти українського народу, чи те, що це все було вчинено саме на роковини святкування річниці Жовтневого перевороту. Розстріли листопаду 1937-1938 рр. були апофеозом і водночас фінальною рисою у фізичному знищенні української інтелектуальної еліти. Це все супроводжувалося знищенням не лише фізичним, але й ментальним і духовним: імена вбитих викреслювали звідусіль, їхні твори не перевидавалися, їхні родичі були закуті мовчанням і страхом. Вбивали не просто талановитих митців. Убивали тих, хто був твердо впевнений, що Україна має бути окремою від інших держав, рівнозначною як Росії, так і будь-якій іншій країні. Вбивали тих, хто був здатен продовжувати традицію гідності і самоусвідомлення. Вбивали тих, хто був втіленням українського модернізму. Після періоду Великого терору, Україна позбулась і еліти, і усвідомлення власної окремоті. Натомість отримала втовчений у

власний мозок страх, страх демонструвати власну ідентичність у чомусь більшому, аніж народні пісні і борщ.

Таким чином, у страшний спосіб було викорінено майже весь культурний, інтелектуальний український прошарок. Більшість письменників, діячів культури в Радянському союзі стали схожими на службовців. Ще в кінці 1980-х років побутувало таке поняття, як «письменницький цех». Таке собі своєрідне державне підприємство - впорядковане, зі своєю ієрархією, з чітким поділом на «покоління», «жанри» тощо. Ну, і з «заводським пропуском» - посвідченням від Спілки. Але за минулі десятки років часи звичайно вже дещо змінилися. Вже немає того «цеху», а є люди. Сьогодні в Україні письменники - це вже не «каста службовців», яка періодично проводить якісь свої збори, приймає на них якісь колективні рішення і т.д. Тепер це люди дуже різних поглядів, іноді, навіть різних професій, якими заробляють собі на життя. І ці люди пишуть тому, що їм є що сказати, а не тому, що держава забезпечує їх папером та стрічкою для друкарських машинок.

Тому, дуже важливим є формування національної еліти і становлення її, як провідної верстви, що нині є таким же актуальним, як і в минулі часи. Самоутвердження української нації на новому витку світової цивілізації, успішне творення державно-політичного організму залежатиме від того, наскільки українська державницька ідея увійде у свідомість самих громадян України, яке місце посяде в системі їхніх цінностей. Сучасне державотворення в Україні відбувається в досить несприятливих умовах як з позицій внутрішніх, так і особливо зовнішніх факторів.

Таким чином, через відлуння радянщини та відсутність за радянський період української еліти, навіть за роки незалежності в Україні так і не вдалося сформувати чітку і сильну інтелектуальну еліту, яка прагнула б стати провідником суспільного об'єднання та духовного відродження України. Сучасний вітчизняний істеблішмент уособлює квазіеліту, яка нажаль не здатна

адекватно відповідати викликам глобалізованого світу, а також гідно захищати національні інтереси.

На сьогоднішній день в Україні таких людей, які могли б бути моральними авторитетами нації, небагато. Однак, напевно, що нині, в часи перебудови моральних цінностей та світогляду українського суспільства, саме той момент, коли дійсно можна плекати надію на формування української інтелігенції, яка не служитиме владі, не буде продаватися, першою відчуватиме больові точки в суспільстві і реагувати на них. Таким чином, в майбутньому дати правильний вектор розвитку всьому суспільству і повести його за собою у відповідному напрямку.

Чи зможе Україна і її суспільство використати свій ще один, таким чином, можливо, найбільш реальний історичний шанс і нарешті посісти гідне місце в світопорядку, стати справжньою європейською нацією не лише на карті, але й у своєму менталітеті, стати тою Україною, про яку століттями мріяли її провідники. Це все засвідчить час і здатність української еліти, а також і кожного з нас адекватно реагувати на складні й часом суперечливі виклики сучасної історії.

Тому в сучасний період, як і раніше, дуже важливо сформувати національно свідому українську еліту, провідну верству, без якої неможливо реалізувати справжню інтелектуальну, державотворчу, національну еліту.

Отже, тривалий час доля великої частини в'язнів ГУЛАГу залишалася невідомою, але сьогодні ми знаємо що таке Великий терор, Соловки, Сандормох, Койранкангас, Биківнянські могили і які злочини було вчинено радянською репресивною машиною у 1937 - 1938 рр. Тому, дійсно, найголовніше - це зберегти пам'ять про те, що колись сталося з нашими побратимами, з українською елітою, яка боролася за українську національну ідею та втілення її у життя. З кожним новим виданням, з кожною новою статтею, з кожним новим опрацьованим джерелом, ми крокуємо до збереження

пам'яті про трагедію в часи Великого терору, про що ми не маємо права забувати.

На сьогоднішній день, через вісімдесят років, у стереотипах громадського життя й державної політики України, Росії та інших країн, які виникли на руїнах СРСР, виразно помітний згубний вплив як самої катастрофи 1937-1938 рр., так і всієї тієї системи радянського насильства, яке відбувалось на державному рівні, символом і квінтесенцією якого стали ці страшні роки. Ця катастрофа ввійшла у підсвідомість, як масово, так і окремо кожній людині всередині держави, що покалічило психологію людей, загострило застарілі хвороби українського менталітету, які були успадкованими іще від злочинів Російської імперії проти українців, що у свою чергу породило нові небезпечні комплекси.

Відчуття дріб'язковості людського життя й свободи перед ідолом Влади - це непереборний досвід Великого терору.

Звичка до «керованого правосуддя», правоохоронні органи, що підпорядковуються не нормі закону, а волі начальства, що є очевидною спадщиною Великого терору.

Імітація демократичного процесу при одночасному вихолощуванні основних демократичних інституцій і відкритій зневазі до прав людини й основних свобод, порушення Конституції, чинені під акомпанемент клятв у непорушній вірності конституційному порядку - це якраз та суспільна модель, яка вперше була досить успішно випробувана саме в період Великого терору.

Рефлекторна ворожість нинішнього бюрократичного апарату до незалежної суспільної активності, триваючі спроби поставити її під твердий державний контроль – це все також є страшним підсумком Великого терору 1937-1938 рр., коли радянський режим поставив останню крапку в багаторічній історії своєї боротьби з громадянським суспільством, зокрема, саме українським. До 1937 р. всі колективні форми громадського життя в СРСР,

тобто культурні, наукової, релігійні, соціальні і т.д., не кажучи про політичні, вже були ліквідовані або підмінені різними імітаціями, муляжами радянської системи. Після цього людей можна було знищувати поодинці, разом викорінюючи із суспільної свідомості уявлення про самостійність, незалежність, громадянську відповідальність і людську солідарність.

Можна чітко прослідкувати, що сьогодні відбувається певне відродження в сучасній російській політиці старої концепції «ворожого оточення», що було ідеологічною базою й пропагандистським забезпеченням Великого терору 1937-1938 рр., також підозрілість і ворожість до всього закордонного, постійний пошук «ворогів» за кордоном і так званої «п'ятої колони» усередині самої країни і інші сталінські ідеологічні шаблони, які з плином часу все ж відроджуються в новому політичному контексті - усе це свідчення нездоланної спадщини Великого терору в російському і дещо в нашому політичному й громадському житті.

Легкість, з якою в нашому суспільстві виникають і розквітають націоналізм і ксенофобія, безсумнівно успадкована нами й від спецоперацій, які були направлені проти національних виявів народностей СРСР у 1937-1938 рр., і від депортацій у роки війни цілих народів, звинувачених у зрадництві, і від «боротьби з космополітизмом», «справи лікарів» і супутніх усьому цьому пропагандистських кампаній.

Інтелектуальний конформізм, страх будь-якої «інакшості», а також відсутність звички вільно й незалежно, самостійно мислити, податливість неправді - це все виокремлюється у страшний результат Великого терору.

Невтримний цинізм - зворотний бік дворушництва, вовча табірна мораль («сконай ти сьогодні, а я завтра»), втрата традиційних сімейних цінностей. І всіма цими лихами ми великою мірою зобов'язані, саме, школі Великого терору і звичайно школі ГУЛАГу, який все своє існування перевиховував

особистість дюдини, а точніше знищував її і перетворював на людину з маси, без своєї незалежної думки і дії.

Катастрофічна роз'єднаність людей, стадність, що підмінила колективізм, гострий дефіцит людської солідарності - усе це результат репресій радянського режиму, депортацій, насильницьких переселень, як окремих осіб, так і цілих народностей, результат Великого терору, метою якого й був поділ суспільства на маленькі, мікроскопічні атоми, перетворення народу в звичайну немислячу масу, у юрбу, якою нарочуд легко й просто керувати.

Так, зрозуміло, що сьогодні спадщина Великого терору не втілюється і навряд чи може втілитися в масові арешти - ми живемо в зовсім іншу епоху. Але ця спадщина, ще досі не осмислена суспільством, а отже, є не перебореною ним, що іноді досить легко може стати таким собі «скелетом у шафі», прокляттям нинішнього й майбутнього поколінь, що проривається назовні то державною манією величі, то рецидивами репресивної політики.

Деякі політики та діячі культури кажуть, що актуалізація пам'яті про злочини, вчинені державою в минулому, перешкоджає національній консолідації. Також кажуть, що ця пам'ять завдає шкоди процесові національного відродження. І звичано, також кажуть, що ми повинні в першу чергу пам'ятати саме, про героїчні досягнення й подвиги народу в ім'я народу і самої країни.

Дійсно, фактом є те, що значній частині суспільства звичайно легше прийняти зручні і заспокійливі міфи, ніж тверезо глянути на свою трагічну історію і в подальшому осмислити її в ім'я майбутнього. Також зрозуміло, чому так відбувається - чесне осмислення минулого покладає на плечі нинішніх поколінь величезну й незвичну вагу історичної й громадянської відповідальності. Але якщо не взяти на себе цей дійсно важкий тягар відповідальності за минуле, то наше українське суспільство не матиме вже ніякої національної консолідації й ніякого відродження.

Тому, на сучасному етапі розвитку, українське суспільство, яке знаходиться в умовах агресії Російської федерації до України і її народу, вже має більш чітку і зрозумілу світоглядну картину і пильно приглядується до минулого й намагається зрозуміти його уроки і вибудувати свої шляхи до національної консолідації та духовного розвитку.

РОЗДІЛ 5

СПАДОК УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКЕ СЬОГОДЕННЯ

Наявність інтелектуальної еліти як духовно-органічної частини всього народу, що упередметнює засобами культури його духовні основи, формує концепцію національної самоідентичності, а також є невід'ємним фактором повноцінного життя всієї нації. Через інтелектуальну еліту, нація усвідомлює себе як така. Але все ж не тільки через саму еліту нація пізнає себе, організовує, настановляє, захищає, вчить, а також і керує. Через еліту нація пізнає закони світу, який знаходиться навколо неї і також виробляє орієнтири в цьому світі, вивчає різні цивілізації, форми їх існування та саму їхню суть, також переваги і недоліки, а в кінці вже й знаходить у них своє місце.

Нація саме за допомогою інтелектуальної еліти стає дієвою, виробляє свою особисту концепцію світу, своє власне світобачення та світосприйняття. На сьогодні, коли відпали колишні ідеологічні табу та різноманітні політичні ярлики, коли маємо не лише реабілітацію окремих постатей минулого, але й починаємо переосмислювати всі історичні події, то в результаті, рухаємося до розуміння свого єства та свого місця у світі, як окремого народу і окремої, самостійної і незалежної нації.

Правдиве усвідомлення себе і свого місця у світі, усвідомлення людської долі, устремління до правди як людського наближення до істини є однією з найважливіших умов виведення України як держави у світ її інтелектуальною елітою. Для того, аби вірно орієнтуватися у світі, українцям треба знати правду про світ і про себе і про своє минуле, яким би воно не було. Все це повинно робитися шляхом повернення народові його історичної пам'яті. Інтелектуальна еліта робить це у всіх країнах, таке завдання стоїть і перед українською елітою.

Як держава, Україна все починає творити з нуля. Вона можна сказати відкриває для себе весь світ і в той же час себе новим світові. Такою є наша доля сьогодні, в процесі державотворення.

Історія України в СРСР - це історія жорстокого знищення, як вього незгодного українського суспільства, так і в особливому порядку української національної еліти через голодомори, ГУЛАГ, психлікарні та інші форми утисків радянською системою українського опору. «Еліта», яка припала українському народові з радянських часів, зрозуміло не є повноцінною. Оскільки, всю справжню інтелектуальну еліту було винищено сталінським режимом, то в подальшому, не було і відповідних умов для її творення. Ставлення до еліти було зневажливе, для неї було величезною складністю вступити в партію, особливо після слів вождя народів, який називав її «гнилою інтелігенцією». Хоч такою її вважали вищі чини радянської влади, але вона не була і проукраїнською, зважаючи на мету, яку ставила радянська влада на той час в Україні. Але і навіть сьогодні, деякі представники певних кіл еліти слабо інтелектуальні, бездуховні, без справжнього патріотизму. У зв'язку з вищезазначеними факторами, бракує державотворчого досвіду, професіоналізму в системі управління, бракує справжньої, власної управлінської еліти. Усвідомлюючи це, мусимо долати свої вади і творити себе як еліту самі, власними силами творити українську демократичну державу. На це піде чимало часу, але в цьому наше майбутнє.

Формування української інтелектуальної еліти - одна з найболючіших проблем сьогодення. Ідеологічну трансформацію суспільства в Україні має провадити верства, яка б поєднувала у собі інтелект, духовність та патріотизм, могла бути взірцем для загалу й повести його за собою.

Досить важливий внесок у визначення ознак еліти зробили самі ж діячі української еліти, зокрема, В. Липинський та Д. Донцов. В. Липинський в своїй роботі «Листи до братів-хліборобів» називає еліту «національною аристократією», «групою найкращих у даний момент серед нації людей, які

найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманічами нації» [6].

На думку Липинського, еліта має володіти «матеріальною силою» та «моральним авторитетом у своєї нації». З цього приводу в «Листах до братів-хліборобів» Липинський наголошував: «Без матеріальної сили: без володіння засобами виробництва (землею і фабриками), без володіння засобами війни (державою та армією) і без морального авторитету не може бути національної аристократії» [6].

Д. Донцов у праці «Дух нашої давнини» одним з визначальних факторів проголошував дух цієї верстви, який живить її, змушує діяти, а також допомагає «бути твердою і невблаганною щодо себе самої, не піддаватися матеріальним спокусам вигідництва чи оспалості, в результаті ставлячи понад усе такі два поняття, як честь та обов'язок, і також безоглядно вірити у свою справу» [6].

До високої сили духу Донцов додає також такі відчуття, як інакшість та вищість. Іншою рисою провідної верстви має бути мудрість, яка формує та організовує, тобто є дієвою. Використовуючи цю мудрість, еліта повинна розуміти мету, її складові та охопити все суспільство одною організовуючою ідеєю, слідуючи якій, буде проходити будівництво української державності.

Але українській інтелектуальній еліті, яка створила геніальні роботи в різних жанрах мистецтва - літературі, музиці, живопису, не всі з яких до цих пір відомі та вивчені, а також інтелектуальній еліті, яка популяризувала в українському суспільстві нові державотворчі ідеї та саму українську національну ідею не вдалося відбутись, як будівниками незалежної та самостійної України. Наслідками радянського терору 1937-1938 рр. як в Україні, так і в інших союзних республіках, стало знищення політичної, культурної та наукової еліти, деформація суспільних зв'язків, руйнування традиційних ціннісних орієнтацій і денаціоналізація.

Репресії Сталіна-Єжова 1937-1938 рр. за задумом самого Сталіна повинні були завершити двадцятирічну боротьбу з «соціально-ворожими елементами», «поставити на коліна» населення СРСР шляхом масового терору, затвердити авторитарний режим вищого керівництва держави та здійснити «кадрову революцію». Підставою для розгортання Великого терору стала теза Й.Сталіна про загострення класової боротьби по мірі успіхів соціалістичного будівництва.

На сьогодні незаперечним історичним фактом є те, що в період Великого терору було репресовано близько 3% населення СРСР, з них за політичними мотивами - близько 2,5 млн. осіб [6].

Всього в СРСР до вищої міри покарання в 1937-1938 рр. без суду було засуджено 681 тис. 692 людини, а ще понад 1 млн. 700 тис. осіб - відправлено в табори [6].

2 липня 1937 г. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову ПБ-51/94 «Про антирадянські елементи» [6] і так почалася одна з найжахливіших сторінок української історії та історії інших радянських республік - «єжовщина» - знищення усіх, хто, з тих чи інших причин, заважав будівництву комунізму в СРСР. Хоча, частина істориків вважають офіційним днем початку Великого терору 30 липня 1937 р., тобто, коли був виданий оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів» [59].

У криваву лавину репресивної машини потрапили: українське селянство - першооснова нації, хранителі національних традицій, інтелектуальна та культурна еліта, духовенство. Всі ті, хто, за визначенням Сталіна, «не заслуговували на довіру».

За період Великого терору на території УРСР, за оцінками істориків, були засуджені 198 тис. 918 осіб, з яких близько двох третин вироків - розстріл. Вся інша решта були відправлені до таборів і в'язниць ГУЛАГу (інші міри

покарання охоплювали навіть менше 1% засуджених, а звільнено було малий дріб'язок, лише 0,3% осіб) [6].

Ще за часів СРСР після смерті Сталіна, було визнано незаконність всіх дій в роки Великого терору 1937-1938 рр., коли в роки «відлиги» Хрущова провели часткову реабілітацію репресованих. Але реабілітаційні процеси другої половини 1950 рр. - початку 1960 рр. носили певний обмежений характер. Більша частина громадян, які були засуджені за політичними звинуваченнями, так і не отримали свого повного відновлення в правах.

Справжня реабілітація, засуджених сталінським режимом у 30-ті роки ХХ століття, і пізніше, почалася лише після розпаду СРСР та отримання Україною незалежності.

У першій половині двадцятого сторіччя в українській культурі з'являється безліч яскравих постатей. Інтелектуали, письменники, науковці. Вони творили в роки змін та небезпек, щоб потім для багатьох поколінь читачів, шанувальників, прихильників лишитися невідомими або маловідомими.

Терор на Україні носив суцільний характер. Від найвидатніших вчених, митців і письменників з світовим ім'ям і визнаною європейською славою і до найнепомітніших сільських учителів і кооператорів, уся українська інтелігенція була приречена на згубу. 1937-1938 рр. - це тотальний геноцид, свідомий і системний характер масштабного знищення режимом українського народу. І лише зараз, у ХХІ столітті, український народ хоч і запізно, але здобуває своє утвердження і поширення в новітньому українознавстві, а також в усіх соціально-гуманітарних науках.

В період «відлиги» почалася певна реабілітація розстріляних Великим терором, але реабілітація проходила не таким високим темпом, як хотілося б і стосувалася не кожного. 1991 р. було ухвалено Закон «Про реабілітацію жертв

політичних репресій в Україні». В період 1991-2001 рр. було реабілітовано 248 тис. 810 громадян, відмовлено в реабілітації - 117 тисячам 243 особам [63].

2015 року Україною було засуджено злочини радянського комуністичного тоталітарного режиму Законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганд їхньої символіки». Даний законопроект було створено Українським інститутом національної пам'яті в роботі спільно із народними депутатами України, а також громадськістю та експертами Реанімаційного пакету реформ.

2018 року було прийнято Верховною Радою Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917 - 1991 рр.». Даний закон вже більш суттєво розширює коло тих осіб, які повинні підпадати під реабілітацію. Також в цьому законі прописана автоматична реабілітація осіб, які були покарані неправомірними позасудовими органами, далі реабілітувати повинні тих, хто зі зброєю в руках боровся за незалежність України, також був ув'язнений або ж примусово був поміщений до психіатричного закладу, трудової армії, позбавлений свого майна у зв'язку з експропріацією чи розкуркуленням, або ж був свого часу депортований за національною ознакою.

Оскільки, діячів української інтелектуальної еліти, які були розстріляні у період Великого терору, ще з 1991 р. почали реабілітовувати, то українцям і всьому світові, повністю відкрились ті маси доробків, нездійснених ідей, записів, світоглядних течій, які були сформовані та оприлюднені ще в далекому минулому діячами цієї ж української інтелектуальної еліти, але які до цього часу максимально намагався приховати режим СРСР, який діяв на території України аж до 1991 р.

Велика кількість жертв сталінського терору були реабілітовані ще в кінці 1950 рр., але їхні твори досить довгий час залишалися під заборонаю.

Незважаючи на всі ці труднощі, які будував на їхньому шляху радянський режим, митці Розстріляного Відродження, які йшли наперекір репресивній владі і сміливо говорили правду, залишили після себе чудові роботи, які демонструють справжній творчий потенціал і силу думки тогочасного молодого українського покоління. До нас, до нашого часу вони дійшли різними шляхами. Дійсно велика кількість робіт видавалися за кордоном в українській діаспорі, а також підпільно в СРСР. Деякі роботи переписувалися вручну, частина з яких стала доступною вже після розсекречення радянських архівів, але більшу частину, на жаль, було знищено.

Роботи та ідеї еліти є такими важливими та передовими, тому, що основними складниками їхнього світогляду були бунт, самостійність їх мислення та щира віра у власні ідеали. В своїй більшості це були інтелектуали, які робили ставку не на людську масу, а саме на особистість, яка повинна мати свій особистий світогляд і його розуміння. За їх зовнішньою «радянськістю» ховалися глибокі пошуки й запити.

Проза інтелектуальної еліти поділялася на дві такі течії: сюжетна і безсюжетна. У безсюжетних творах головним було не речення чи слово, а підтекст, дух, «запах слова», як казав свого часу Микола Хвильовий. Неоромантизм – це проникнення в сутність явищ, це стиль сильних почуттів, що ще також називають експресіонізмом. У цьому напрямі працювали Микола Хвильовий, Микола Куліш, Юліан Шпол, Юрій Яновський, Андрій Головка, Олекса Влизько, Лесь Курбас, та багато інших.

Тому, коли українська інтелектуальна еліти вже вибудовувала свою мрію, своє незалежне і самостійно мисляче українське суспільство, радянська влада зрозуміла, що не зможе тут же будувати вже своє радянське суспільство, якому не треба було самостійно мислити, а воно повинно вміти лише підкорятися і нічого більше, то в такій ситуації, радянський режим почав діяти забороненими методами: репресіями, нищівною критикою, арештами, розстрілами. Кожний

діяч української еліти робив свій вибір, і тому, ми маємо таку страшну картину: самогубство (Хвильовий), репресії і концтабори (Б. Антоненко-Давидович, Остап Вишня), замовчування (Іван Багряний, В. Домонтович), еміграція (В. Винниченко, Є. Маланюк), або писання програмових творів на уславлення партії (П. Тичина, Микола Бажан). Але в своїй більшості, митці були репресовані і розстріляні.

Хоч доля покоління 1920-30-х рр. і була трагічною, але собою вони демонструють всю силу українського духу, його творчий потенціал, а також необхідність свого шляху й незалежності, окремоті від впливу інших культур. Культурний розвиток проходив за умов повної ідеологізації всього суспільства, масових репресій, переслідувань інакомислячих, а особливо це проявляється і переслідуваннях саме української інтелігенції. Монополізувавши право на істину, радянське керівництво нав'язувало, як українському суспільству, так і всім іншим підкореним надзвичайно убоге розуміння культури. Радянська система звела все багатство й різноманітність культурних функцій до обслуговування політичних цілей ВКП(б). Ця обставина справила вельми негативний вплив на культурні процеси в Україні, ускладнивши і спотворивши їх.

Представники української інтелігенції, які належать до «розстріляного відродження», умовно поділяються на кілька груп, обумовлених їхнім життєвим шляхом під час та після радянських репресій. Першу групу жертв сталінського терору становлять письменники Валер'ян Підмогильний, Валер'ян Поліщук, Марко Вороний, Микола Куліш, Микола Хвильовий, Михайль Семенко, Євген Плужник, Микола Зеров, Лесь Курбас та багато інших, які були знищені, страчені Великим терором, також померли в концтаборах або вчинили самогубство перебуваючи під наглядом НКВД.

Не зважаючи на те, що більшість з них були реабілітовані ще в кінці 1950-х рр., їхній мистецький чи науковий доробок, як правило, жорстко

заборонявся і не видавався в СРСР і надалі, або ж як мінімум, ознайомлення з таким матеріалом вельми не заохочувалось радянською владою. Загалом, намались замовчувати навіть те, що такі діячі взагалі існували. До того ж, дуже багато, особливо пізніх творів таких митців, були знищені репресивними радянськими органами ще в сталінський період. Наприклад, не збереглося практично жодного монументального твору М.Бойчука, який був засновником цілої школи монументального живопису. Проте після реабілітації, творчість тих небагатьох митців, що в цілому вкладалися в рамки соцреалізму, була визнана радянською владою, їхні твори передруковувались і перевидавались як твори П.Капельгородського, І.Микитенка, і навіть іноді могли включатись до шкільних програм, наприклад, окремі п'єси Миколи Куліша.

Частині представників української-радянської інтелігенції, яка переслідувалась чи вже була репресована вдалось уникнути найвищої міри покарання і якось вижити в тюрмах і концтаборах ГУЛАГу. Дуже рідко кому вдавалося тікати з тих же концтаборів, але були і такі (Іван Багряний). Хтось мусив з тих чи інших причин підкоритись радянській системі і відбувши свій строк, ставати слухняним співцем сталінського режиму (Остап Вишня), а були і ті, хто звільнений після реабілітації, до кінця життя залишався в опозиції до радянського режиму (Борис Антоненко-Давидович, якого звільнили після реабілітації у 1957 р.).

Третю умовну групу складають ті діячі культури, які за уникли репресій, але у зв'язку з тим, що їхній доробок також був далеким від радянського соцреалізму і вузьких партійних рамок, він був також засуджений радянською владою. Вся творчість, вся праця таких осіб заборонялась й замовчувалась, твори вилучались навіть зі сховищ і знищувались. Переважна більшість цих осіб померла ще до розгортання масових репресій (Л.Чернов, О.Богомазов, Г.Михайличенко), дехто міг врятуватися завдяки тому, що відійшов від своєї активної діяльності, як наприклад М.Галич, також дуже небагатьом вдалось вчасно емігрувати (Ю.Клен).

До четвертої групи належать діячі періоду «розстріляного відродження». Творчість митців або чітко відповідала компартійним нормам, або ж у більшості своїх випадків зазнала значних змін ще в період сталінських репресій. В умовах масового терору, страх за свою безпеку змушував швидко пристосовуватись, перетворюючись на пропагандистів від мистецтва. Твори М.Рильського, П.Тичини, В.Сосюри, І.Кочерги, а також і багатьох інших, створені в цей період та й в подальшому, не мають справжньої високої художньої вартості, індивідуальності форм і стилів, а є звичайними, типовими зразками соцреалістичного пропагандистського мистецтва.

У 1930-ті рр. була знищена й велика кількість діячів культури старшого покоління, які стали відомими ще до радянської влади й таким чином належать до покоління діячів початку ХХ століття, а не 1920-30-х рр. До таких можна віднести Л.Старицьку-Черняхівську, М.Вороного, С.Єфремова, Г.Хоткевича. Але в той же час, завдяки політиці українізації, вони активно включились в процеси розбудови української культури та науки, що відбувались в УРСР. Дехто з них задля цього навіть повертались з еміграції (М.Вороний), або ж спеціально переїжджали до українських земель, які були під владою Польщі (А.Крушельницький).

Таким чином, кожен з діячів української інтелектуальної еліти творив свою долю і долю української культури, науки і думки по-своєму.

Прикро, але 80-річчя трагедії в урочищі Сандармох і всього періоду Великого терору 1937-1938 рр. не отримало належного відгуку в українському суспільстві.

Тим часом ідеться про одну з найбільших трагедій в історії української нації взагалі. Протягом декількох днів жовтня-листопада 1937 р. в урочищі Сандармох на Карелії був розстріляний цвіт української інтелігенції. Лесь Курбас, Микола Куліш, Микола Зеров, Марко Вороний, Валер'ян

Підмогильний. Загалом майже триста видатних українських письменників, митців та науковців.

По-суті, це була брутальна лоботомія нашої, української нації, а ми, на жаль, і досі цього не усвідомлюємо повною мірою і не уявляємо масштабів втрати.

Діячі Розстріляного відродження випереджали свій час на кілька десятиліть і повинні були зробити величезний вплив або хоча б зробити свій внесок у всю європейську й світову культуру. Таким чином, за кілька днів була знищена перспектива якоїсь зовсім іншої України, непровінційної, модерної, передової, європейської. Але сьогодні, насправді, ми ще навіть не усвідомлюємо цього.

Особлива підступність радянської системи полягала в тому, що вона не просто вчиняла злочини з мільйонами жертв, але й навчилася убивати навіть найменшу пам'ять про них в масовій свідомості. Так відбулось із Голодомором 1932-1933 рр., а далі і зі знищенням української інтелектуальної еліти.

Сандармох повинен був би стати для українців таким же трагічним національним символом, як Катинь для поляків. Але, як не дивно, на сьогоднішній день, українське суспільство про Катинь знає не набагато більше, ніж про сам Сандармох [64].

Так сталося історією, що у взаєминах польського народу та українського, час від часу загострюються певні дискусії навколо болючих питань спільної і вельми непростой історії. Але не зважаючи на це, важко не помітити, що польське суспільство вже має свою сформовану історичну школу, яка завжди підходить до інтерпретації минулого, лише з точки зору саме власних національних інтересів. Таким чином, польське суспільство показує, як вони відносяться до своєї історії, яку вони вже здавна вважають своєю базовою цінністю й предметом національної гордості всього народу [64].

У нас же ситуація суттєво відрізняється. Наші науковці й до сьогодні нерідко плутаються в старих російсько-радянських стереотипах, а політики й українське суспільство найчастіше залишаються в темряві історичного невігластва. Всі ті дискусії, які ведуть між собою небайдужі інтелектуали, зазвичай, не пробуджують у громадськості майже ніякого інтересу. Як результат, українська громадськість і її душа не відгукнулася на заклики небайдужих, як того вимагають закони совісті та національної солідарності на роковини трагедії в урочищі Сандармох і роковини Великого терору 1937-1938 рр. вчиненим з наказів Сталіна і Єжова. Історична амнезія призводить до того, що всі ми багатьма роками стоїмо на одному місці в розвитку, розбираємо і популяризуємо менш важливіші, але більш легші для сприйняття речі і тому, в результаті, навіть не помічаємо за ними справжніх, великих і більш важливих історичних подій всього народу, а значить, і не можемо розуміти самих себе, свій історичний спадок.

Потрібно якнайшвидше покласти край нашому «культурному безпам'ятству». Імена українських геніїв, відправлених до Соловків, розстріляних в урочищі Сандармох, їхня творчість нарешті має бути повернута із епохи забуття й посісти своє чільне місце в нашій культурній парадигмі [64].

Наше суспільство необхідно пробудити від історичної летаргії. Просто над цим треба довго і цілеспрямовано працювати.

Повернення в історичний контекст пам'яті про Соловки, Сандармох, Койрайканганс, Биківні і т.д., допоможе набагато краще зрозуміти, що саме відбувалося з нашою нацією й країною за останнє століття. Ми побачимо, що репресії проти України, тобто, агресія більшовицької Росії проти УНР, справа СВУ, Голодомор 1932-1933 рр., знищення української інтелігенції під час Великого терору 1937-1938 рр., масові депортації з Західної України, а також не треба забувати про колосальні жертви українців в Другій світовій війні - все це

послідовні ланки політики радянського режиму, спрямованої на послідовне і повне упокорення України і її народу.

Усе це мало на меті повністю деформувати, спрIMITIVІзувати й асимілювати національно-культурний простір України.

Ми бачимо, що всі репресії, вчинені радянською владою в Україні, мали не тільки політичне, але й передусім національне підґрунтя. Репресії проводилися по всьому СРСР, але геноцид здійснювався тільки в Україні, з метою поневолення і знищення свободи, як фізичної, так і духовної.

Ми розуміємо, що чи не всі наші нинішні проблеми прямо пов'язані зі страшними втратами минулого. Тому, якщо ми не зможемо дати відповіді на всі виклики сьогодення, якщо не відновимо наш мовний, культурний, духовний і ментальний простір, то не відродимо нашу національну ідентичність на всій території України.

В результаті Великого терору 1937-1938 рр. відбулась значна втрата великої частини культурної спадщини українського народу. Це один з найважливіших періодів в історії всієї української нації, який залишив страшний відбиток для наступних поколінь. Ті роки, повинні бути знаковою згадкою для кожного з нас, аби не допустити подібного в майбутньому. Митці та діячі тієї реальності, які були справжні герої свого часу, більшість з яких власною кров'ю викарбували своє ім'я в історії. Загалом, даний період був ознаменований різкою зміною у поглядах, винищенням інтелектуальної еліти тих часів, в результаті відбувся кординальний переворот у культурі цілого українського народу. Але крізь десятиліття, все ж в якому б становищі під яким гнітом не знаходилось українське суспільство, зокрема, його культура та ментальність, інтелектуальна еліта, яку було знищено у період Великого терору, своєю героїчною діяльністю, спираючись на невмирущі народні джерела, змогла зберегти нашу мову й літературу, які пройшли через усі труднощі й утиски. Цей культурний процес мав настільки величезний вплив,

що роботами винищеної української еліти потім надихались вже нові покоління, а саме, шістдесятники, вісімдесятники й навіть постмодерністи.

Однак, за всі свої роки існування, радянська машина, яка позбавила український народ його інтелектуальної еліти, яка проклала шлях у майбутнє, у сучасне майбутнє, якомога сильніше намагалась відокремити українське суспільство від його особистої, справжньої культури і самосвідомості, тому, розпад СРСР не привів одразу до переосмислення історії, модернізації економіки, політики і системи цінностей. У більшості колишніх країн СРСР збереглася, в основі, стара і неефективна радянська економіка, малопродуктивні радянські системи управління, охорони здоров'я та освіти, тому проблеми, які накопичувалися ще з радянських часів і які тепер уже не можна було приховати, продовжували нарощуватися.

Сучасна Україна, на жаль, має багато проблем - політичних, економічних, соціальних, культурних. Але на сьогодні ми все ж маємо частину того спадку української інтелектуальної еліти, який зберігся різними шляхами і в різних формах. Спадок - це ті самостійницькі ідеї інтелектуальної еліти, тлумачення ними цих ідей для їхньої реалізації, це всі наукові і культурні надбання еліти того періоду, які показують велич і розвиток української нації. Реалізація цього спадку потребує до себе комплексного підходу й поступовості, значного часу й чималих зусиль усієї нації. На нинішньому етапі розвитку українського суспільства ця проблема є однією з найгостріших, оскільки, її вирішення дає великий поштовх до подальшого розвитку навіть в умовах сучасного світу, який постійно вдосконалюється, але на жаль, дана проблема є практично не усвідомленою нашою сучасною українською елітою, яка з плином десятиліть радянської покори стала не готовою до таких навантажень.

ВИСНОВКИ

З початку створення історіографії з питання Великого терору 1937 - 1938 років та долі української інтелектуальної еліти ми мали лише аналіз спогадів політв'язнів. Але саме через появу спогадів учасників та жертв політичних репресій, стало можливим створення сьогодишньої великої бібліотеки історіографії, а також ми отримали подальшу активізацію наукових досліджень даної проблеми. З появою спогадів, отримали інтерес до тематики з боку представників як внутрішньої, так і зарубіжної україністики.

Спогади є звичайно безцінними джерелами інформації про даний період, але вони в той же час є і суб'єктивним джерелом, оскільки, факти, прізвища, дати і т. д. можуть бути викривленими чи бути перебільшеними, що не дає змогу цілком чітко і точно охарактеризувати даний нам процес. Таким чином, хоч спогади і мають в собі певний суб'єктивізм, але за відсутності належної джерельної бази, вони все-таки є одними з єдиних доказів та джерел інформації з даної проблеми.

Але на сьогодні, коли з кожним днем розсекречуються все більше і більше документів з даної тематики ми маємо вже більш достовірні джерела інформації. Документи, акти, постанови і протоколи за якими виконувалися накази арештів та розстрілів, також одну з найважливіших ролей у даному дослідженні, грають розстрільні списки, які з часом були розсекречені та складають напевно найбільшу цінність, оскільки, через них можна дослідити і визначити українську частку в трагедії Великого терору 1937-1938 рр.

Таким чином, вже в міжвоєнний та післявоєнний період, наш світ отримує поодинокі праці, в яких люди, які колись відбували свої роки в тюрмах ГУЛАГу, в'язні, розповідають про їх поневіряння в неволі. Одними з найкращих, хто детально пропрацював в даному руслі були такі, як С. Підгайний, В. Юрченко та Л. Чикаленко. Збирались купи листів, спогадів, щоденників, які мали інформацію про життя колишніх соловчан, колишніх в'язнів ГУЛАГу.

Пізніше, такі люди, як Ю. Шаповал, Д. Веденєєв, І. Драч, В. Пристайко, С. Білокінь, С. Шевченко, Н. Рибаків, О. Бажан, В. Смолій, М. Роженько, В. Кіпіані, Г. Гайовий, Б. Теленько та багато інших, у новий час, з кінця ХХ століття і по сьогоднішній день видають все нові і нові роботи з проблеми трагедії української інтелектуальної еліти від радянських репресій в період Великого терору 1937-1938 рр.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що такий вид джерел, як спогади, які створили сучасники політичних репресій та колишніх політв'язнів у свою чергу заклали основи теперішньої історіографії, а також наситили фактичним матеріалом досліджувану проблему. Протоколи, щоденники, розстрільні списки, це те, що має достовірну інформацію, в той же час, хоч дослідження по цим джерелам проводяться і по сьогоднішній день, але все ж таки, велика кількість цих спогадів, розсекречених документів залишається неопрацьованою, тому, в майбутньому, ми ще маємо достатньо джерел для більш ґрунтовних досліджень даного питання.

1937-1938 рр. в історії України та й в усій історії СРСР, ознаменовані «Великим терором». В даний період, сталінські репресії були різко посилені та доведені до максимуму своєї інтенсивності. Даний період має також іншу назву - «Єжовщина». Назва походить від прізвища М.Єжова, призначеного 26 вересня 1936 р. наркомом внутрішніх справ СРСР, який одразу розпочав втілювати свій план репресивних дій у життя.

Передумовами Великого терору було багато репресій радянського режиму. В 1929-1930 рр. в тундру і тайгу було заслано близько 15-ти мільйонів людей. Пізніше, новим видом радянського, сталінського терору був Голодомор 1932-1933 років, який у свою чергу призвів до смерті від голоду багатьох людей, переважно у сільській місцевості на території України, а також та Кубані. 1937 - 1938 рр. «Великого терору» виступають, як апогей всіх попередніх репресій радянського режиму.

Число жертв Великого терору сталінських часів дійсно зашкалює, як за офіційними, так і за не офіційними даними. Цей кривавий процес став одним з найбільш темних часів періоду правління Сталіна.

В 30-ті роки ХХ ст. на території всього СРСР, зокрема і в Україні було створено табори особливого призначення. Уже з 1937 р. це були в'язниці, де своє покарання відбували багато відомих українських діячів, які були звинувачені у так званій контрреволюційній діяльності. Ці українці були елітою свого народу, цвітом нації, які повинні були прокласти шлях до кращого майбутнього нашого народу. А. Крушельницький, Ю. Бачинський, В. Мисик, А. Вороний, Г. Епик, Л. Ковалів, О. Ковінька, М. Куліш, М. Любченко, В. Підмогильний, Є. Плужник та багато інших загинули в результаті Великого терору 1937-1938 рр., який влаштувала радянська репресивна влада. Діячі Українського Відродження, української інтелектуальної еліти потрапляли до таборів за брехливими обвинуваченнями, за якими вони начебто брали участь в різних підпільних антирадянських організаціях, тобто, «Українському національному центрі», троцькістських організаціях або ж загалом провадили так звану антирадянську політику.

Ведучи українських в'язнів на розстріли після тюремного строку, їх обшукували та розкрадали й те малочисельне особисте майно, яке залишилося. Надалі, в'язнів, українську інтелектуальну еліту переправляли до місць розстрілу. Таких місць по всьому СРСР було більш ніж достатньо. Основними і найбільшими були такі, як урочище Сандармох, пустище Койранкангас під Токсово, Биківнянський ліс, тощо. Менш відомі, такі як Рутченково поле (м. Донецьк), район Парку культури і відпочинку (м. Вінниця), П'ятихатки (м. Харків), Католицьке кладовище (м. Умань), Єврейське кладовище (м. Черкаси), село Халявин (Чернігівська обл.), друге християнське кладовище (м. Одеса), 9-й кілометр Запорізького шосе (р. Дніпро), урочище Дем'янів лаз (м. Івано-Франківськ), урочище Саліна (Львівська обл.), Тюрма на Лонцького (м. Львів) та багато інших. Треба зважати і на те, що можливо навіть і на сьогодні знайдені не всі місця розстрілів, не всі місця поховання.

Так розстрілювалося, наше, Українське Відродження, наша інтелектуальна еліта.

Радянська влада тривалий час намагалася приховати деталі провадження кривавого процесу 1937-1938 рр. і тому, певний час, доля української інтелектуальної еліти залишалася невідомою. Але на сьогодні, ми знаємо що таке Великий терор, Соловки, Сандормох і т.д. Ми знаємо, що вчинила радянська репресивна машина в період 1937-1938 рр. і що дійсно найголовніше - це зберегти пам'ять про те, що сталося в даний період і пам'ятати про той спадок, який залишила нам знищена Великим терором українська інтелектуальна еліта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Васильєв В. Механізми «великого терору»: місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС УРСР у лютому–листопаді 1938 р.) З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» №1 (28). Київ. 2007. 24 с.
2. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Голов. редкол. наук. докум. сер. кн. "Реабілітовані історією", Нац. акад. наук України, Ін-т історії України Нац. акад. наук України, Служба безпеки України, Держ. ком. архівів України, Всеукр. спілка краєзнавців. Київ. 2004. Вип. 1-2 (22/23). С. 35-59. С. 250-315.
3. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собр. док. в 7-ми т. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. М.: РОССПЭН, 2004. С. 72. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010098> (дата звернення 18.09.2019)
4. Костюк Г. О. Зустрічі і прощання. Спогади. Едмонтон: Видавництво Канадського інституту Українських Студій, 1987. Кн. 1. 743 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Kostiuk_Hryhorii/Zustrichi_i_proschannia_Kn_1 (дата звернення 09.05.2019)
5. Майстренко І. В. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. / Едмонтон: Видавництво Канадського інституту Українських Студій, 1985. 416 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/memuari/870-maystrenko-i-istoriya-mogo-pokolinnya-spogadi-uchasnika-revolyutsiynih-podiy-v-ukrayini/> (дата звернення 17.04.2019)
6. Міністерство закордонних справ України. ПРЕС-РЕЛІЗ до Дня пам'яті жертв політичних репресій та 81-ї річниці Великого терору 1937-1938 рр. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/news-feeds/foreign-offices-news/72679-pres-reliz-do-dnya-pamjati-zhertv-politichnih-represij-ta-81-ji-richnici-velikogo-teroru-1937-1938-rr> (дата звернення 19.12.2019)
7. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. № 2/4. С. 103 URL: <http://resource.history.org.ua/issue/gpu/2000/2-4> (дата звернення 24.03.2019)

8. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 3 т. Редкол.: І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал, С. Шевченко. Служба безпеки України та ін. Київ: Сфера, 1997. Т. 1. 325 с.
9. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 3 т. Редкол.: І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал, С. Шевченко. Служба безпеки України та ін. Київ: Сфера, 1998. Т. 2. 296 с.
10. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 3 т. Редкол.: І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал, С. Шевченко. Служба безпеки України та ін. Київ: Сфера, 1999. Т. 3. 1999. 394 с.
11. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках. В 2 т., 2-е вид., доопрац. і доп. Ред. Кол.: С. Богунов, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал (відп. ред.). Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал. Служба безпеки України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України Т. 1. Київ: Сфера, 2003. 470 с.
12. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках. В 2 т., 2-е вид., доопрац. і доп. Ред. Кол.: С. Богунов, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал (відп. ред.). Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал. Служба безпеки України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України Т. 2. Київ: Сфера, 2003. 624 с.
13. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. Новий Ульм: Прометей, 1947. 93 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/memuari/928-pidgayniy-s-ukrayinska-intelidentsiya-na-solovkah-spogadi-1933-1941/>(дата зверення 25.04. 2019)
14. Сова Г. Мій арешт, слідство, спецсуд трійки НКВД, етап на чужину. *Літопис українського політв'язня*. 1947. С. 15-22. URL: <http://ounuis.info/archive/library/Journals/litopys-ukrainskoho-politv-iaznia.html> (дата зверення 05.05.2019)
15. Сандормох. Меморіальное кладбище. URL: <https://sand.mapofmemory.org/> (дата зверення 16.05.2019)

16. Соловецкий концлагерь. На сайті: Solovki: Энциклопедия.URL: web: <http://www.solovki.ca> (дата зверення 13.05.2019)

17. Трагедія урочища Сандармох - Мистецька сторінка. URL: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1055> (дата зверення 16.05.2019)

18. Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2000. № 2/4. С. 368. URL: <http://www.reabit.org.ua/magazine/2000/> (дата зверення 18.02.2019)

Монографії та статті

19. Абдуллін О. Р., Логвин Е. Останнє слово. Київ: Репресоване відродження, 1993. 397 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=UKR0008783>. (дата зверення 29.05.2019)

20. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. Пер. сл. І. М. Дзюби. Київ: Пенмен, 2017. 768 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=S&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21FMT=elib_all&S21ALL=%28<.>АТ%3ДБілокінь%20Масовий%20терор%20як%20засіб%20державного<.>%29&Z21ID=&S21SRW=dp&S21SRD=DOWN&S21STN=1&S21REF=15&S21CNR. (дата зверення 20.05.2019)

21. Бродский Ю. Соловки: двадцать лет особого назначения. 2-е изд., доп. и перераб. Москва: Мир Искусств II, 2008. 528 с. URL: <http://maxima-library.org/opds/b/219120> (дата зверення 17.05.2019)

22. Веденєєв Д. В., Шевченко С. В. Українські Соловки. Київ: «ЕксОб», 2001. 208 с. URL: http://www.e-catalog.name/x/x/x?LNG=&P21DBN=NBUV&I21DBN=NBUV_PRINT&S21FMT=fullw_print&C21COM=F&Z21MFN=229054. (дата зверення 28.05.2018)

23. Веденєєв Д. Розвіяні міфи: історичні нариси і статті. Київ.: Фенікс, 2010. 576 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/827978> (дата зверення 11.05.2019)

24. Герасимова Г. П., Крушельницький А. Енциклопедія історії України: У 8 т. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5. 568 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0000056. (дата зверення 16.05.2019)

25. Дмитриев Ю. Место расстрела Сандармох. Петрозаводск: Барс, 1999. 352 с. URL: <https://ru-history.livejournal.com/4140528.html>. (дата зверення 18.05.2019)

26. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2002. 17 с. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%97%D1%96%D0%BD%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%90.%D0%93.\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%97%D1%96%D0%BD%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%90.%D0%93.$) (дата зверення 02.11.2019)

27. Золотарьов В. Фаворит Єжова: сторінки біографії нарком внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського. Політичні репресії Українській РСР: дослідницькі рефлекси та інтерпретації. До 75 - річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнське наукової конференції. (м. Київ. 15 березня 2012 р.) Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 164-187. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6887-6/11.pdf>. (дата зверення 28.05.2019)

28. Иофе В. Большой террор и имперская политика СССР: По следам большого Соловецкого расстрела 1937 года. Москва: *Посев*. 1997. № 5. С.35-37. URL: <http://iofe.center/btkarel>. (дата зверення 08.03.2019)

29. Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого. *Український історичний журнал*. 1990. № 8. С. 75-86. URL:

http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=ID=&S21STR=journal_1990_8_75. (дата зверення 12.09.2019)

30. Куртуа С., Верт Н., Панне Ж-Л., Пачковский А. и др. Чёрная книга коммунизма. 2-е издание. «Три века истории». 2001. С. 188–203. URL: [history.org.ua › LiberUA › CHKK_2001 › CHKK_2001](http://resource.history.org.ua/LiberUA/CHKK_2001/CHKK_2001) (дата зверення 27.11.2019)

31. Мельгунов С. П. Красный террор в России. Москва. СП. 1990. 312 с. URL: https://royallib.com/book/melgunov_serгей/krasniy_terror_v_rossii_1918_1923.html (дата зверення 28.04.2019)

32. Мозохин О.Б. Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Жуковский. Москва: Кучково поле, 2006. С. 173 URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/pravo-na-repressii-vnesudebnye-polnomochija-organov-gosudarstvennoj-bezopasnosti-1918-1953/ (дата зверення 27.10.2019)

33. Нефьодов Д. В. Діаспорна історіографія політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): аналіз спогадів сучасників та політв'язнів. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 45. С. 68-70. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/45/69.pdf. (дата зверення 11.04.2019)

34. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні. Український історичний журнал. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. № 2. С. 74-89. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2001/2/6.pdf>. (дата зверення 13.05.2019)

35. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. Донецьк, 2003. С.

153, 402–410. URL: [www.irbis-nbuv.gov.ua > cgi-bin > irbis_nbuv > cgiirbis_64](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64) > 2003 (дата зверення 16.09.2019)

36. Нікольський В. М. Репресії за «лімітами» (1937-1938 рр.). Український історичний журнал. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. № 3. С. 210-223. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/3/17.pdf> (дата зверення 13.05.2019)

37. Нікольський В. М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937-1938 рр. Український історичний журнал. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. № 2. С. 54-63. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=journal_2008_2_54 (дата зверення 13.05.2019)

38. Нікольський В. М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. Український історичний журнал. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. № 2. С. 141-162. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/2/10.pdf> (дата зверення 13.05.2019)

39. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. Москва: Всемирное слово, 1991. 352 с. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=91435> (дата зверення 19.05.2019)

40. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник. М., 1999. С. 416–417. URL: <http://library.khpg.org/index.php?id=1410197174> (дата зверення 14.11.2019)

41. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0025-1/966-00-0025-1.pdf> (дата зверення 27.05.2019)

42. Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. (Матеріали до Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 15 березня 2012 р.). 2013. С. 128-163. С. 321-341. URL: http://history.org.ua/LiberUA/polit_repr/polit_repr.pdf (дата зверення 25.01.2019)

43. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ. Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур; Ред. кол.: В. А. Смолій, В. М. Литвин (співголови), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, В. І. Марочко, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2014. 469 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009877> (дата зверення 07.03.2019)

44. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 648 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-02-2965-8/966-02-2965-8.pdf> (дата зверення 28.05.2019)

45. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРСР, 1930-ті рр.: людські біографії у контексті «перековки». Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. С. 288-294. URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2004_22_1/9.pdf. (дата зверення 28.05.2019)

46. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20-50-ті роки ХХ ст.: [монографія]. О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. НАН України. Ін-т історії України. Ін-т укр. археографії. Київ: Наук. думка, 1994. 349 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001986. (дата зверення 28.05.2019)

47. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. Київ.: Ін-т історії АН УРСР, 1990. 58 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0001065 (дата зверення 28.05.2019)

48. Соловки: Сандармох... Левашово... Биківня...: Матеріали до науково-практичної конференції у Київській міськраді (м. Київ, 27 – 28. квітня 2001 р.). Київ : Український центр духовної культури, 2001. С. 9–11. URL: <https://maidan.org.ua/2012/05/spysok-rozstrilyanyh-u-sandarmosi-ukrajintsiv-i-vyhidsiv-z-ukrajiny> (дата зверення 24.02.2019)

49. Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сб. док. Сост.: О. В. Хлевнюк, А. В. Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. М., 1995. С. 150. URL: http://militera.lib.ru/docs/da/sb_stalinskoe-politburo-v-30-e-gody/index.html (дата зверення 21.09.2019)

50. Тумшис М. А., Папчинский А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. Москва: Яуза. Эксмо, 2009. 512 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1333846/> (дата зверення 03.05.2019)

51. Україна Incognita: Шевченко С. Архіпелаг особливого призначення. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/arhipelag-osoblivogo-priznachennya.html> (дата зверення 28.03.2019)

52. Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 270 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=journal_1995_6_138 (дата зверення 02.05.2019)

53. Шаповал Ю. І., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 608 с. URL:

http://chtyvo.org.ua/authors/Shapoval_Yurii/ChK-HPU-

[NKVD_v_Ukraini_osoby_fakty_dokumenty/](#) (дата зверення 02.05.2019)

54. Шаповал Ю. І. СОЛОВЕЦЬКІ РОЗСТРІЛИ 1937–1938. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Solovetski_rozstrily_1937 (дата зверення 24.01.2019)

55. Шаповал Ю.І. Соловки. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21STR=Solovky (дата зверення 24.06.2019)

56. Шаповал Ю. І. Соловецька трагедія: Непомічена річниця. URL: https://dt.ua/SOCIETY/solovetska_tragediya_nepomichena_richnitsya.html (дата зверення 16.05.2019)

57. Шевченко С. «Список Сандармоху»: убієнні сини (і «пасинки»?) України. *Дзеркало тижня*. Україна. 2015. № 9. URL: <https://dt.ua/history/spisok-sandarmohu-ubiyenni-sini-i-pasinki-ukrayini-.html> (дата зверення 16.05.2019)

58. Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 361 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Shapoval_Yurii/Ukraine_20-50-kh_rokiv_storinky_nenapysanoi_istorii/ (дата зверення 02.05.2019)

59. Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора: история операции по приказу НКВД № 00447. Ассоц. исслед. российского о-ва (АИРО-XXI). Москва: Новый хронограф, 2008. 784 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2491540/> (дата зверення 17.04.2019)

60. Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «большим». Секретный приказ №00447 и технология его исполнения. Москва: АИРО-XX, 2003. 352 с. URL: http://www.mediafire.com/file/fg2z72nc6bg7kc7/Kak_terror_stal_bolshim.rar (дата зверення 17.04.2019)

61. Юнге М., Бонвеч Б., Биннер Р. Сталинизм в советской провинции: 1937-1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447. Москва:

Германский исторический институт в Москве, 2009. 927 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/515645/> (дата зверення 17.04.2019)

62. Яковлев А. Н. Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. Москва: Политиздат, 1991. 462 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1906354/> (дата зверення 13.05.2019)

63. Docplayer: Українська інтелігенція на соловках (репресоване відродження). URL: <http://docplayer.net/73867702-Ukrayinska-inteligenciya-na-solovkah-represovane-vidrozhennya.html> (дата зверення 17.04.2019)

Періодичні видання

64. Клімкін П. Це була брутальна лоботомія нашої нації. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2017/11/4/151414/> (дата зверення 20.12.2019)

65. Куфрик Б. Великий терор 1937-1938 років: як радянська влада прикривала масові вбивства українців. *Експрес.online*. 2018. URL: <https://expres.online/archive/digest/2018/05/20/295237-velykyu-terror-1937-1938-rokiv-radyanska-vlada-prykryvala-masovi-vbyvstva> (дата зверення 28.10.2019)

66. «Основне питання» Соловків: У північній столиці Росії відбулися дні Соловецьких островів. *«День»*. 2004. № 204. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/osnovne-pitannya-solovkiv> (дата зверення 13.05.2019)

67. Панарін О. Народ без еліти: між відчаєм і надією. *Персонал*. 2006. № 5. С. 50-63. URL: <http://personal.in.ua/article.php?ida=289> (дата зверення 18.10.2019)

68. Ногтев А. П. Журнал «Соловецкие острова». УСЛОН: его история, цели и задачи. Отчет Ногтева. *Соловецкие острова*. 1930. № 2-3. С. 55-60. URL: http://www.solovki.ca/smi_024/solovetskie_ostrova_0001.php (дата зверення 08.05.2019)

69. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. К.: Генеза, 2001. В. А. Греченко. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. - 2001. Вип. 15. С. 241-242.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зведені відомості про заарештованих і розстріляних наприкінці 1937 р. - на початку 1938 р. на території України

Області	Арештовано	Розстріляно
Вінницька	6800	2700
Дніпропетровська	6100	2600
Житомирська	2800	1300
Кам'янець-Подільська	2850	1350
Київська	3900	4500
Миколаївська	2300	900
Одеська	8200	3200
Полтавська	2500	1000
Сталінська	7600	3100
Харківська	8300	3100
Чернігівська	4200	1400
Молдавська АРСР	2400	1000

Джерело: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. Пер. сл. І. М. Дзюби. Київ: Пенмен, 2017. 768 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=S&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21FMT=elib_all&S21ALL=%28<.>АТ%3ДБілокінь%20Масовий%20терор%20як%20засіб%20державного<.>%29&Z21ID=&S21SRW=dp&S21SRD=DOWN&S21STN=1&S21REF=15&S21CNR (дата зверення 20.05.2019).

**Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ**

Я, Брошук Станіслав Миколайович, студент 2 курсу магістратури історичного факультету, спеціальності 032 історія та археологія, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Великий терор 1937 – 1938 рр. і доля української інтелектуальної еліти» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений.

Заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії.

Згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності та архівування результатів проведеної перевірки.

20.12.2019

Науковий керівник

Каганов Ю.О.

Студент

Брошук С.М.